

David McLellan

Friedrich Engels

1820-1895

**Kritiese Biblioteek
Van Gennep**

Deze korte beschrijving van leven en werk van Friedrich Engels geeft een beeld van diens vaak onderschatte bijdrage aan het marxisme. Engels is niet 'slechts' Marx' alter ego: los van hem is hij een belangrijk denker, vooral als historicus en antropoloog. Daarnaast is Engels' politieke rol van grote historische betekenis geweest: hij was dé grote leider en begeleider van de internationale marxistische beweging in opkomst, en hij is de uiteindelijke vormgever geweest van de wereldbeschouwing die bekend werd onder de term dialectisch materialisme.

David McLellan werd in 1940 in Engeland geboren. Hij doceerde in de VS en in India, en is thans hoogleraar politieke theorie aan de Engelse Universiteit van Kent. Hij publiceerde verschillende gezaghebbende werken over Marx en diens werk. Bij ons verscheen eerder McLellans *Marx' leven en werk*.

**David McLellan
Friedrich Engels
1820-1895**

Amsterdam 1980

**Kritiese Biblioteek
Van Gennep**

Opdragen aan Gabriëlle en Stephanie

Fotoachterkant: Friedrich Engels omringd door Duitse gedelegeerden naar het congres van de Tweede Internationale in Zürich – 12 augustus 1893.
Van links naar rechts: Ferdinand Simon, Frieda Simon (dochter van August Bebel), Clara Zetkin, Friedrich Engels, Julie Bebel, August Bebel, Ernst Schattner (stiefzoon van Eduard Bernstein), Regina Bernstein, Eduard Bernstein.

(Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)

Oorspronkelijke titel en uitgave: *Engels*, 'Fontana Modern Masters', Fontana/Collins, London 1977

© 1977 David McLellan

© Nederlandse uitgave 1978 Uitgeverij en boekhandel Van Gennep BV, Nes 128, 1012 KE Amsterdam

Vertaling: Jaap Walg

Boekverzorging: Jacques Janssen

Zetwerk: BV Fototekst, Almere

Druk: Drukkerij C. Haasbeek BV, Alphen aan den Rijn

Bindwerk: Boekbinderij v/h P. Abbringh BV Groningen

ISBN 90 6012 387 5

Inhoud

Voorwoord	6
1 Leven	7
2 Geschiedenis	20
3 Politieke ideeën	33
4 Filosofie	45
5 Engels en Marx	53
Verdere literatuur	62
Chronologie	64

Voorwoord

Hetgeen volgt, is een poging om een korte beschrijving te geven van Engels' leven en denken. Het boek begint met een biografische schets, waarna er een aantal hoofdstukken volgt over verschillende aspecten van Engels' denken. Het sluit af met een conclusie die, vooral door Engels tegenover Marx te stellen, probeert aan te geven wat Engels' oorspronkelijke bijdrage aan de marxistische traditie is. Hij deed min of meer baanbrekend werk op zulke verschillende terreinen als antropologie, stedelijke sociologie en guerrilla-tactiek, maar zijn belangrijkste invloed op de moderne wereld komt voort uit het feit dat hij de uiteindelijke vormgever is geweest van de wereldbeschouwing die bekend geworden is als het dialectisch materialisme. De miljoenen die hun trouw hebben verklaard aan het orthodoxe communisme zijn voornamelijk aan Engels verplicht voor hun begrip van de communistische doctrine – in ieder geval op de gebieden van geschiedenis en filosofie.

Ik dank mijn vrienden Gay Sharp en Graham Thomas voor het lezen van het manuscript, waarvan zij de stijl belangrijk hebben verbeterd.

Canterbury, januari 1977

1 Leven

Niets in Engels' afkomst of opvoeding wijst op de toekomstige revolutionair. Een welvarende zakenfamilie, een sterk religieus ethos en minachting voor leren – waardoor Engels zijn school niet eens afmaakte – lijken geen vruchtbare bodem voor het kweken van socialistische intellectuelen. Het fortuin van de familie, die volgens de overlevering afstamde van een Hugenoot genaamd d'Ange, was door Engels' overgrootvader, Johann Caspar Engels, stevig gevestigd. Deze richtte een bleek- en spinfabriek op te Barmen bij Düsseldorf in het Rijnland. Engels' vader bracht zijn aandeel in deze zaak in in een compagnonschap met de broers Godfrey en Peter Ermen en zij stichtten een bloeiende onderneming met fabrieken in Barmen en Manchester. Zijn vrouw, veel vriendelijker, gevoeliger en geestiger dan hij, kwam uit een Hollandse schoolmeestersfamilie. Hun zoon Friedrich, geboren op 28 november 1820, was de oudste van een gezin van acht.

Barmen ligt in het meest geïndustrialiseerde gebied van Duitsland – het stond bekend als 'Klein Manchester' – en het was een goed voorbeeld van de ontwikkeling en de gevolgen van de Industriële Revolutie. Het was tevens een centrum van een strikt piëtisme dat in de vroege negentiende eeuw een bloeitijd beleefde, als reactie op het rationalisme van de Franse Revolutie. Net als de Engelse puriteinen hielden de piëtisten vast aan de letterlijke waarheid van de Bijbel. Ze waren onverdraagzaam jegens afwijkende meningen en verwierpen aardse genoegens. Het enthousiasme van Engels' vader voor zaken was even groot als zijn toewijding aan de kerk, en het leven van de jonge Friedrich werd bepaald door zijn strijd tegen beide.

Tijdens zijn laatste schooljaren besloot Engels zich te wijden aan de literatuur, maar zijn vader stond erop dat hij in het Barmense familiebedrijf zou komen. Dit gebeurde al toen Engels zestien jaar was. Hij leerde er een jaar lang de grondbeginselen van het vak, en in zijn vrije tijd schreef hij gedichten. In 1838 stuurde zijn vader hem naar

de Hanzestad Bremen voor zijn verdere zakenopleiding. Daar genoot Engels van ervaringen die binnen de enge grenzen van Barmen onmogelijk waren. Op het kantoor van Consul Leopold, waar hij hielp als volontair, werd niet voortdurend toezicht gehouden op het werk. Er bleek genoeg vrije tijd te zijn om bier te drinken en te lezen in de tijd van de baas. Engels kreeg een sleutel van zijn kosthuis en genoot volop van het mondaine leven van Bremen. Hij schreef aan één van zijn vrienden: 'Om alles uit het leven te halen moet je actief zijn, je moet leven, je moet het lef hebben om de opwindning van het jong zijn te proeven.' Hij las alles wat los en vast zat. In het bijzonder begon hij zijn ideeën over religie te ontwikkelen onder invloed van Strauss en Sleiermacher. Dit waren radicale theologen die de dogmatische principes van het orthodoxe christendom aanvielen. 'Ik ben tot de conclusie gekomen,' schreef hij, 'dat een leer alleen dan van goddelijke natuur is, als die overeind blijft voor het tribunaal van de rede.' De ontwikkeling van zijn ideeën kwam tot uiting in de artikelen die hij gepubliceerd wist te krijgen tijdens zijn verblijf in Bremen. Het waren voornamelijk levendige beschrijvingen van het sociale leven in Bremen, maar er zat ook een serie bij, waarin bijtende kritiek geïfend werd op de sociale omstandigheden in de Wuppervallei. Engels verklaarde zichzelf een discipel van de Jong-Duitse Beweging, een literaire beweging, van wie de meest prominente figuur de dichter Heinrich Heine was. De leden van de beweging waren radicaal in politiek opzicht en vrijzinnig in godsdienstige zaken. Ze hadden tevens een opvallende belangstelling voor sociale vraagstukken. Engels vond zijn zelfgekozen loopbaan in de literatuur al spoedig niet meer bevredigend en hij zwaaide over naar de filosofie. Berlijn was in die tijd de stad met de belangrijkste universiteit van Duitsland en het centrum van het radicale hegelianisme, waartoe Engels zich meer en meer aangetrokken voelde. Daarom was hij blij, in april 1841 Bremen te kunnen verlaten, en na een verblijf van zes maanden in Barmen, in Berlijn voor één jaar te gaan dienen als vrijwilliger bij de Onbereden Artillerie. Hij voegde zich onmiddellijk bij het gezelschap van Jong-Hegelianen, een groep jonge intellectuelen die Hegels ideeën, en in het bijzonder die over dialectiek en negatie, wilden gebruiken om tot een kritiek op godsdienst en politiek te komen. Hegel zag de geschiedenis als de voortgang van de geest, waarbij iedere historische periode en de daarbij horende ideeën slechts van voorbijgaande aard waren, voor-

bestemd tot negatie, om vervolgens dialectisch getrancendeerd te worden door de volgende fase. De Jong-Hegelianen wensten uit te zoeken hoe de religieuze en politieke ideeën van hun eigen tijd een bevredigender kijk op de wereld konden geven. Engels zelf schreef hier later over:

‘De leer van Hegel, in zijn geheel genomen, liet genoeg ruimte voor de meest uiteenlopende praktische standpunten. En voor de toenmalige Duitse theoretici waren er vooral twee dingen van praktische aard: religie en politiek. Diegeen, die de nadruk legde op het hegeliaanse *systeem* kon behoorlijk conservatief zijn in beide sferen. Wie echter de dialectische *methode* als het belangrijkste zag, kon tot de meest extreme positie komen, zowel politiek als godsdienstig.’

Engels arriveerde in Berlijn tijdens de korte bloei van de Jong-Hegeliaanse Beweging. Na de troonsbestijging van Frederik Willem IV werd de censuur voor korte tijd opgeheven en Ludwig Feuerbach had net zijn *Essentie van het christendom* gepubliceerd. Dit boek wilde aantonen dat godsdienst alleen maar een projectie was, dat mensen hun aangeboren verlangens en kwaliteiten in God projecteerden. Deze stelling combineerde materialisme en humanisme en dit riep dan ook veel enthousiasme op bij zijn mede-Jong-Hegelianen. Zoals Engels zei: ‘We werden allemaal feuerbachianen.’ Engels’ aankomst in Berlijn viel samen met de spectaculaire inaugurele colleges van de oude Schelling, die in zijn jeugd een vriend en collega van Hegel was geweest, maar nu door de regering naar Berlijn werd teruggedroepen om de invloed van het radicale hegelianisme te keren. Engels viel Schellings tamelijk mystieke verdediging van het orthodoxe christendom aan in twee anonieme vlugschriften die de definitieve breuk met de religie van zijn jeugd betekenden. De pamfletten trokken in brede kring de aandacht door hun heftige verdediging van het hegelianisme en hun minachting voor de orthodoxe godsdienst en men was nieuwsgierig naar de schrijver. Men dacht eerst dat Bakoenin ze geschreven had.

Na het beëindigen van zijn militaire dienst, in oktober 1842, ging Engels naar Keulen. Deze reis zou uiteindelijk bepalend zijn voor zijn hele verdere leven. Het doel van zijn verblijf in Keulen, op weg naar huis, was gelegen in zijn wens om de redacteuren van de ‘Rheinische Zeitung’ te ontmoeten. Dit was een radicale krant, die was opgericht door industriëlen uit de Rijnstreek om hun liberale ideeën naar buiten te brengen. De krant had zijn kolommen openge-

steld voor de Berlijnse Jong-Hegelianen. De drijvende kracht achter het blad was Mozes Hess, die bekend stond als 'de communistische rabbi'. Net als Engels kwam deze figuur voort uit een welvarend zakenmilieu en hij had zich in communistische richting ontwikkeld. Hij was de eerste Jong-Hegeliaan geweest die in een serie warrige, op haast messiaanse toon geschreven boeken, een versie van het communisme had verkondigd. Sterk beïnvloed door de Franse sociologie en in het bijzonder door het utopisch socialisme van Saint-Simon met zijn positieve nadruk op industriële ontwikkeling, had Hess de filosofie van Hegel op de toekomst gericht. Hij betoogde dat Feuerbachs filosofische humanisme en de Franse ideeën over de klassenstrijd toe waren aan praktische realisering door een communistische revolutie in het economisch versterkt ontwikkelde land: Engeland.

Deze ideeën maakten diepe indruk op Engels. Hess schreef later over hun ontmoeting: 'We spraken over actuele vraagstukken. Engels, een revolutionair tot in het merg, verliet me als een hartstochtelijk communist.' Engels besloot zijn zaken-carrière en zijn politieke belangstelling te verenigen door voor een korte tijd te gaan werken in de fabriek van zijn vader in Manchester, in het industriële hart van het land van de toekomst. Op weg daarheen ging hij weer via Keulen, en ditmaal had hij een ontmoeting met de jeugdige Karl Marx, redacteur van de 'Rheinische Zeitung'. De ontmoeting was koel. Marx zag in Engels een vertegenwoordiger van de Berlijnse Jong-Hegelianen met wie hij op het punt stond te breken omdat zij meenden, volgens Marx' zeggen, dat zijn blad 'vooral een voertuig was van theologische propaganda en atheïsme in plaats van een forum van discussie en actie.' Engels bleef echter na zijn aankomst in Engeland voor de 'Rheinische Zeitung' schrijven op de manier die Marx wilde.

Engels' verblijf in Manchester van 1842 tot 1844 was beslissend voor zijn verdere intellectuele ontwikkeling. 'In Manchester,' schreef hij later, 'moest ik wel ontdekken dat de economische factoren, door historici totnutoe genegeerd of in ieder geval onderschat, een beslissende rol spelen in de ontwikkeling van de moderne wereld. Ik heb geleerd dat economische factoren de fundamentele oorzaak zijn van de botsing tussen de verschillende klassen in de samenleving. En ik realiseerde me dat in hooggeïndustrialiseerde landen als Engeland de botsing tussen de sociale klassen de grond-

slag vormt van de rivaliteit tussen de politieke partijen, en van fundamenteel belang is bij het spoorwerk naar de loop van de moderne politieke geschiedenis.'

In Manchester ging Engels voort met het schrijven voor Duitse kranten en hij stuurde met name twee artikelen naar de 'Deutsch-französische Jahrbücher' die Marx in Parijs redigeerde, nadat de 'Rheinische Zeitung' was verboden. In één daarvan, 'Schets voor een kritische beschouwing over de politieke economie', verkondigde Engels in eenvoudige en grimmige bewoordingen de idee van de onvermijdelijke verarming van de arbeidersklasse en de daaropvolgende revolutie. Het trok Marx' aandacht naar het gebied van de economie. Toen Engels in september 1844 via Parijs weer naar het Rijnland ging, hadden Marx en hij een ontmoeting die zeer verschilde van die van het vorige jaar: 'Toen ik Marx in de zomer van 1844 in Parijs opzocht, waren we het volkomen eens over theoretische vraagstukken en onze samenwerking is op dat moment begonnen.' Engels' eerste taak, bij zijn terugkeer in Barmen, was de teboekstelling van het materiaal dat hij had verzameld in Manchester in de vorm van zijn klassiek geworden veroordeling van het vroege Britse kapitalisme, *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland*. Het is een ironische omstandigheid dat dit boek werd geschreven terwijl Engels kost en inwoning genoot in het ouderlijk huis. Omdat hij tevens Hess hielp bij het organiseren van openbare bijeenkomsten waarop propaganda werd verspreid was wrijving met zijn vader onvermijdelijk. Engels heeft ons een levendige beschrijving nagelaten: 'Ik leid hier bepaald een hondeleven. Al het godsdienstig fanatisme van mijn ouwe heer is wakker gemaakt door de communistische bijeenkomsten en door het "losbandige karakter" van verschillende plaatselijke communisten met wie ik natuurlijk in nauw contact sta. En de woede van mijn vader wordt alleen maar groter door mijn krachtige weigering om in de kleinhandel te gaan. Tenslotte heeft mijn verschijning in het openbaar als toegewijd communist hem in een ware bourgeois-razernij gestort. Probeer je eens in mijn plaats voor te stellen. Omdat ik binnen veertien dagen wil vertrekken kan ik me geen ruzie veroorloven. Dus neger ik eenvoudig alle kritiek van de familie. Ze zijn daar niet aan gewend, dus ze worden alleen nog maar bozer... Je hebt geen idee van de pure kwaadaardigheid die achter deze woeste christelijke jacht op mijn "ziel" zit.'

De spanning liep zo hoog op dat Engels tenslotte besloot om naar

Marx in Brussel te gaan. De drie hieropvolgende jaren waren de enige, voor zijn pensioen, waarin Engels zich volkomen aan politieke activiteiten kon wijden zonder daarbij gehinderd te worden door de last van zijn vaders zaken.

Ze woonden naast elkaar en wijdden zich aan hun dubbelproject, de uitwerking van hun nieuw verworven opvattingen over de wereld en de acceptatie van deze inzichten door de jonge arbeidersbeweging. In de zomer van 1846 maakten de twee vrienden een reis naar Engeland, waar Engels optrad als gids. Bij hun terugkeer schreven ze gezamenlijk *De Duitse Ideologie*, een rijke polemiek gericht tegen hun voormalige Jong-Hegeliaanse collega's. Ze wilden met dit boek de zaken voor henzelf verhelderen, en het is waarschijnlijk de meest uitgebreide beschrijving van hun materialistische opvattingen over de geschiedenis die ze ooit hebben geschreven.

Om hun ideeën geaccepteerd te krijgen, moesten Engels en Marx vat zien te krijgen op de bloeiende associaties van gevluchte Duitse arbeiders in Parijs, Brussel en Londen, teneinde het tamelijk vage utopische communisme, dat deze mensen tot dan toe geïnspireerd had, te vervangen. Volgens een Duitse arbeider uit die tijd was Engels 'lang en mager, zijn bewegingen vlug en heftig, zijn manier van spreken kortaf en beslist, zijn houding recht, met een militair accent. Hij had een levendige aard, en was zeer scherpzinnig. Iedereen die met hem te maken kreeg, kreeg onvermijdelijk de indruk van een zeer intelligent man...' Nog steeds door zijn familie financieel ondersteund, bracht hij verscheidene maanden door met het omturnen van Duitse arbeiders in Parijs, vanwaaruit de belangrijkste vluchtelingenorganisatie, de 'Bond der Rechtvaardigen', oorspronkelijk opereerde. Het centrum van deze beweging was nu Londen, en daarvandaan arriveerde in het begin van 1847 een afgevaardigde om Engels en Marx assistentie te vragen bij het opstellen van een coherente theorie en een actieprogram voor de Bond. Engels ging in juni 1847 naar Londen als Parijs afgevaardigde naar een congres van de Bond, en in november namen hij en Marx deel aan de eindzitting. Hier kregen zij de opdracht om een Communistisch Manifest op te stellen. De Bond had inmiddels haar naam in 'Bond der Communisten' veranderd. Engels maakte het eerste concept en Marx zorgde voor de laatste versie. Voordat het geschrift verspreid kon worden, begon in Parijs de eerste van een serie revoluties die in het jaar 1848 de meeste Europese landen zouden schokken.

Na een kort verblijf in Parijs vestigden Engels en Marx zich in Keulen. De Bond der Communisten werd ontbonden. Hij werd onnodig vanwege de nieuw toegekende vrijheid van vereniging en drukpers, en de twee vrienden richtten hun aandacht op de journalistiek.

Engels speelde een actieve rol gedurende 1848, het 'annus mirabilis' van de revolutie in Europa, als Marx' belangrijkste assistent bij de 'Neue Rheinische Zeitung'. Hij was nu de radicale journalist bij een krant met een zeer grote en groeiende oplage, die meer tot doel had de oppositie van de radicale bourgeoisie tegen de monarchie te steunen, dan de zaak van de arbeiders te bevorderen. Zijn artikelen gingen voornamelijk over de buitenlandse politiek en zijn levendige stijl en snelle compositie maakten hem onvervangbaar. Tegen de herfst van 1848 echter was de revolutionaire crisis in Duitsland voorbij en Engels, die in verscheidene demonstraties tegen de regering een vooraanstaande rol had gespeeld, vluchtte naar Frankrijk, omdat er een arrestatiebevel tegen hem was uitgevaardigd.

In de tijd dat de contra-revolutie zich voorbereidde op beslissende slagen, besloot Engels een voettocht te maken door Frankrijk. Op zijn gemak ging hij via de valleien van de Seine en de Loire en door Bourgondië naar Zwitserland. De uitbundige beschrijvingen van zijn tochten combineerden inzicht in de aartsconservatieve natuur van de Franse boeren met lyrische waarderings van de genoegens van de 'zoetste druiven en lieflijkste meisjes.'

Engels bleef in Zwitserland tot midden januari 1849, toen de mogelijkheid van arrestatie voldoende was verminderd om terug te kunnen gaan naar Keulen. Maar de golf van de revolutie was bijna geheel verlopen en de 'Neue Rheinische Zeitung' werd in mei verboden. Er waren wanhopige volksopstanden in het Rijnland en in Zuid-Duitsland en Engels keerde naar zijn woonplaats Elbersfeld terug om zijn militaire ervaringen in dienst te stellen van de opstandelingen. Maar de meer naar de middenklassen neigende elementen in de burgermilite waren van mening dat Engels' aanwezigheid 'misverstand zou kunnen wekken over het karakter van de beweging' en men vroeg hem zich terug te trekken. (Het verhaal over Engels die met een rode sjerp bij een artillerie-inspectie zijn vader ontmoette, die op weg naar de kerk was, is niet bevestigd.) Engels ging naar de enig overgebleven verzetshaard – de boeren en de kleine bourgeoisie van Zuidwest-Duitsland – waar hij diende als aide-de-camp van de commandant

der rebellen, Willich, zolang de – overigens verloren – campagne duurde. Na de uiteindelijke nederlaag ging Engels naar Genua en daar ging hij scheep naar Londen om zich in ballingschap bij Marx te voegen.

Engels bleef een jaar in Londen. Gedurende deze tijd hielp hij Marx bij diens politieke activiteiten voor het centrale comité van de heropgerichte Bond der Communisten. Hoewel het chartisme bijna dood was en Londen zich voorbereidde op de grote wereldtentoonstelling van 1851, behielden Marx en Engels voor een korte tijd hun optimisme over ophanden zijnde revoluties op het continent. Omstreeks de herfst van 1850 was Marx echter tot de conclusie gekomen dat zo'n gebeurtenis zou moeten wachten op een nieuwe economische crisis en daarom brak hij met die elementen in de Bond, die op het actief bevorderen van de revolutie bleven aandringen, zonder rekening te houden met de economische factoren. Hoofdzakelijk om financiële redenen besloot Engels het voorstel van zijn vader aan te nemen om in de familiezaak in Manchester te komen. Hij kwam daar aan in november 1850, op dertigjarige leeftijd. Zijn verwachting spoedig naar Londen terug te keren om deel te nemen aan nieuwe revolutionaire omwentelingen, bleek een illusie: hij zou de komende twintig jaar in Manchester blijven.

Engels leidde in Manchester eigenlijk een dubbel leven, verdeeld tussen de handel en het communisme. Hij haatte Manchester en was het eens met de chartistenleider Harney, dat het beter was 'om in Londen gehangen te worden, dan een natuurlijke dood in Manchester te sterven'. Het kantoorwerk was eentonig en tijdrovend, hoewel zijn positie en status belangrijk toenamen. De firma Ermen & Engels had ruim 800 arbeiders in dienst voor het specialistische werk van de naaigarenfabricage. Het bedrijf werd geleid door de broers Godfrey en Peter Ermen, en Engels, hoewel in naam slechts hoofdklerk, probeerde zichzelf onmisbaar te maken bij zijn vader, door eventueel misbruik van het kapitaal van zijn vader in de gaten te houden. 'Het probleem was,' verklaarde hij later aan Marx, 'om een officiële positie te krijgen als vertegenwoordiger van mijn vader tegenover de Ermens en toch geen officiële positie binnen het bedrijf te bekleden, met daaruit voortvloeiende arbeidsverplichtingen en een salaris van het bedrijf.' 'De intrige met mijn ouwe heer,' zoals hij het noemde, werd een overwegend succes, en tegen 1854 had Engels een jaarlijks salaris plus een aandeel in de winst hetgeen zijn jaarlijkse inkomen

tegen het einde van de jaren '50, naar huidige maatstaven gemeten, op bijna £ 20.000 bracht.

Engels bracht de meeste tijd door in een huis aan de rand van de stad. Hij woonde daar met Mary Burns, een Iers arbeidersmeisje dat hij had leren kennen tijdens zijn eerste bezoek aan Manchester. Hier bracht hij zijn vrije avonden en weekenden door als revolutionair schrijver. Hij hield echter ook een vrijgezellenwoning aan in het centrum van de stad, waar hij zijn vrienden uit het zakenleven ontving. Engels wist zich best te vermaken, zeker met drinken. De tiener Eleanor Marx beschrijft hoe, tijdens een hittegolf, 'de dames de hele dag op de grond lagen, bier en rode wijn drinkend', en zo vond Engels hen bij thuiskomst na zijn werk, 'allemaal languit op de grond, zonder corsetten, zonder laarzen, een onderjurk en een katoenen jurk en dat was alles.' Engels kwam van een feestje 'zo dronken als een tor', en tenminste een vriend was 'zo laveloos dat we hem in het huis moesten laten slapen.'

Engels' relatie met Mary Burns schijnt bijzonder gelukkig geweest te zijn. Toen ze in 1864 onverwachts stierf, schreef hij aan Marx: 'Ik kan je niet zeggen wat ik voel. Het arme kind hield van me met haar hele hart... Ik heb het gevoel dat met haar het laatste stuk van mijn jeugd begraven is.' Spoedig hierna trok Mary's jongere zuster Lizzie bij hem in. 'Lizzie,' schreef Engels later, 'was van puur Iers-proletarische afkomst en haar hartstochtelijke, ingeboren gevoel voor haar klasse betekende veel meer voor mij dan alle verfijning en cultuur van uw welopgevoede en esthetische jongedames.'

Engels deed ook mee aan verschillende geliefde bezigheden van de Manchester bourgeoisie. Hij bezocht Hallé-concerten, hij kocht een mooie hengst en reed geregeld mee in de Cheshire-jachtpartijen en hij was een vooraanstaand lid van twee welvarende clubs, de Albert Club en het Schiller Instituut, waarvan hij tenslotte voorzitter werd. Een paar maal per jaar logeerden Marx en Engels bij elkaar, in Londen of Manchester. Engels had veel vrienden in Manchester, zoals dr. Gumpert, een bekend kinderarts, Samuel Moore, een advocaat die later *Het kapitaal* in het Engels zou vertalen, en Karl Schorlemmer, die de eerste Britse leerstoel in de organische chemie zou bekleden.

Dit drukke sociale leven werd gecombineerd met een energieke activiteit voor de communistische zaak. Engels schreef geregeld voor de 'New York Daily Tribune', onder Marx' naam, omdat zijn

vriend noch de tijd ervoor had, noch, in het begin, het Engels voldoende beheerste. Engels schreef in het bijzonder over de Krimoorlog en over het Nabije en Verre Oosten. Daarnaast produceerde hij twee belangrijke anti-Bonapartistische pamfletten. Deze journalistiek werd geschraagd door uitgebreide lectuur op de gebieden van de geschiedenis en de krijgskunde, onder andere een aanzienlijk manuscript over de Ierse geschiedenis, dat nooit werd gepubliceerd. Engels volgde ook nauwgezet de laatste ontwikkelingen in de natuurwetenschappen, zoals bijvoorbeeld de ontdekking van de cel en de formulering van de wetten van energie.

Dit levenstempo en zijn zakelijke zorgen leidden bij Engels tot het instorten van zijn gezondheid, klierkoorts, aambeien en in 1860 een enuwinzinking, die samenviel met de dood van zijn vader en met de hieropvolgende onderhandelingen over de toekomst van het familiebedrijf. Zijn zwager Emil Blank moest uit Duitsland overkomen omdat Engels, in zijn eigen woorden, 'niet in staat was om ook maar een enkele noodzakelijke beslissing te nemen.' Uiteindelijk bleek dat Jennie Marx' hoop, dat Engels 'een grote katoenbaron' zou worden, in vervulling ging. De nalatenschap van zijn vader stelde hem in staat om £ 10.000 aan eigen geld in de zaak te steken, en hij werd vennoot met recht op een aandeel van twintig procent in de winst en vijf procent rente over zijn kapitaal. De spanningen met de gebroeders Ermen duurden evenwel voort en Engels was blij om in 1869 het einde van zijn compagnonschap te bespreken. De voorwaarden stelden hem in staat om op 50-jarige leeftijd met pensioen te gaan en het leven van een heer-van-stand te gaan leiden. Eleanor Marx schreef:

'Ik was bij Engels op bezoek toen zijn dwangarbeid werd afgesloten en ik zag wat hij meegemaakt moest hebben, al die jaren. Ik zal nooit vergeten hoe hij triomfantelijk uitriep: "Voor de laatste maal," toen hij 's morgens zijn laarzen aantrok om naar kantoor te gaan. Een paar uur later stonden we bij het hek op hem te wachten. We zagen hem aankomen over het veldje tegenover het huis. Hij zwaaide zijn stok in de lucht en zong, zijn gezicht straalde. Toen gingen we aan tafel om het te vieren. We dronken champagne en waren gelukkig.'

Toen Engels naar Londen verhuisde, huurde hij een royaal pand aan Regents Park Road, ongeveer vijftien minuten lopen van Marx, die hij bijna dagelijks opzoekt. Lizzie Burns stierf in 1878 – Engels trouwde haar op haar sterfbed – en haar nichtje Pumps nam de zorg

voor de huishouding op zich. Bij de dood van Marx in 1883, raadden zijn vrienden hem aan om weer naar Duitsland terug te keren. Maar hij antwoordde: 'Mijn vijftig dienstjaren bij de Internationale Socialistische Beweging maken het onmogelijk om op te treden als de vertegenwoordiger van één bepaalde nationale socialistische partij,' en hij besloot om in het 'vredige verbanningsoord' Londen te blijven. Gedurende zeven jaar trad Helene Demuth op als Engels' huishoudster. Zij maakte uiteindelijk plaats voor Louise, de ex-vrouw van Karl Kautsky, één van de jongere theoretici van de Duitse partij. In de weekends ontving Engels zijn vrienden uit Londen en hield hij open huis voor buitenlandse bezoekers. Edward Aveling, Eleanor Marx' officieuze echtgenoot, schreef: 'De lijst van hen die altijd welkom waren op 122 Regents Park, lijkt op een korte samenvatting van de socialistische beweging.'

Eindelijk bevrijd van de last van het zakenleven kon Engels zich nu geheel wijden aan zijn twee bezigheden, die van socialistisch geleerde en het adviseren van de groeiende socialistische partijen. Gedurende de jaren '70 bracht hij het 'beste deel van acht jaren' door met het bestuderen van wis- en natuurkunde, onderzoekingen die hebben geleid tot het posthuum gepubliceerde manuscript over de *Dialectiek van de natuur*. Zijn toegewijde belangstelling voor de prehistorie en de antropologie leidde tot een zeer populair werk: *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*, gepubliceerd in 1884. Maar het meest gelezen boek was de polemieek van 1878 tegen de socialistische intellectueel Eugen Dühring, een systematische en allesomvattende interpretatie van de wereld, onder de titel *Anti-Dühring*, die de fundamentele gids voor een hele nieuwe generatie marxisten werd.

Engels belangrijkste bezigheden echter betroffen het persklaar maken van Marx' concepten voor *Het kapitaal*. Na Marx' dood was Engels ontsteld over de schetsmatigheid van deze nagelaten handschriften. Hij schreef aan Bebel: 'Als ik me hiervan bewust was geweest, zou ik hem dag en nacht achter de vodden hebben gezeten, totdat alles klaar en gedrukt geweest zou zijn. Marx zelf wist dat beter dan wie ook.' Engels was de enige, die Marx' onleesbare hiërogliefen kon ontcijferen en ondanks zijn teruglopende gezichtsvermogen slaagde hij erin om deel II, dat hij dicteerde aan een secretaris, in 1885 te voltooien. Het meer fragmentarische deel III bleek veel moeilijker, en het kostte uiteindelijk tien jaar om het te

voltooiën. Voor zijn dood wijdde Engels de twee voornaamste partij-intellectuelen, Kautsky en Eduard Bernstein, in in het mysterie van Marx' handschrift en het was Kautsky, die later de *Theorieën van de meerwaarde*, ook wel bekend als het vierde deel van *Het kapitaal*, redigeerde.

Naast dit wetenschappelijke onderzoek volgde Engels de ontwikkelingen van de socialistische beweging op de voet. Engels' energie richtte zich in het bijzonder op de Duitse Socialistische Partij, die bij zijn dood was uitgegroeid tot één van de grootste partijen in Duitsland, ondanks Bismarcks anti-socialistische wetten van de jaren '80. De Duitse Sociaal-democratische Partij (SPD) werd in 1875 gesticht op het Congres van Gotha, en Engels had tezamen met Marx heftige kritiek geleverd op de concessies die in het programma gedaan werden aan de volgelingen van hun grote rivaal, Ferdinand Lassalle. Engels moest in brieven en artikelen ageren tegen de neiging van de partij om een socialisme te creëren, dat minder op klassenstrijd was gebaseerd dan hij graag had gezien. In 1891 echter had hij de voldoening om te kunnen helpen bij het opstellen van een door en door marxistisch programma voor het Congres van Erfurt. Hij oefende ook een constante invloed uit op de volgende generatie van marxistische leiders, zoals Wilhelm Liebknecht, die Marx' en Engels' discipel was geweest sinds de jaren '40, op August Bebel, een schrijver uit Saxon die de belangrijkste architect van de partijorganisatie werd, op Eduard Bernstein, redacteur van de partijkrant, die spoedig de protagonist zou worden van de revisionistische beweging, en op Karl Kautsky, een jonge journalist uit Praag, die de twee decennia na Engels' dood de belangrijkste partijtheoreticus zou zijn. Hiernaast voerde Engels een correspondentie met mensen over de hele wereld. 'Iedere dag, met iedere postbestelling,' schreef Marx' schoonzoon Lafargue, 'kwamen er kranten en brieven binnen in alle Europese talen, en het was verbazingwekkend hoe hij, naast al zijn andere werk, de tijd vond om die door te nemen, ze te ordenen en de belangrijkste dingen ervan te onthouden.'

Gaandeweg echter ondermijnde zijn slechte gezondheid zijn werkvermogen. Rheumatiek, bronchitis en een slecht gezichtsvermogen hielden hem op het laatst wekenlang in bed. Hij kon zijn 70ste verjaardag nog in stijl vieren. 'We gingen tot half vier in de ochtend door, en we dronken rode wijn en zestien flessen champagne. In de ochtend gebruikten we twaalf dozijn oesters, dus je ziet wel dat ik

mijn best deed om te laten merken dat ik nog steeds erg levend was.' Hij maakte ook nog reizen. In 1888 ging hij voor twee maanden naar de Verenigde Staten en in 1892 resulteerde zijn arbeid voor de Tweede Internationale in een daverende ontvangst op het Congres van Zürich. In de zomer van 1895 bleek dat Engels keelkanker had en hij stierf in augustus van dat jaar. Hij liet het grootste gedeelte van zijn erfenis, £ 30.000, na aan de dochters van Marx. Eleanor erfde de brieven en manuscripten van haar vader, de rest ging naar Bernstein en Bebel. Overeenkomstig zijn wens werd Engels' lichaam gecremeerd en zijn as werd op zee verspreid nabij Beachy Head.

2 Geschiedenis

Engels' talenten kwamen het meest tot hun recht in zijn werk als historicus. Zijn gave voor beschrijvingen en zijn chronologische en geografische belangstelling, in combinatie met zijn taalkundige vaardigheden en zijn flexibiliteit in het gebruik van het marxistische kader, maakten hem tot een eersteklas historicus. Hij produceerde een immense serie artikelen over allerlei onderwerpen, maar zijn belangrijkste bijdragen zijn de volgende drie: zijn analyse van de Engelse arbeidersklasse in het midden van de jaren '40, zijn onderzoeken op het terrein van de prehistorie en zijn pogingen tot systematisering van de principes van het historisch materialisme. Engels' essay over de eigentijdse geschiedenis getiteld *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland* sproot direct voort uit zijn bekering tot het communisme. In een artikel, dat vroeg in 1844 werd gepubliceerd, en dat een beslissende invloed heeft gehad op Marx, had Engels al op scherpe wijze zijn kritiek op de eigentijdse liberale economische theorieën samengevat. Dit artikel, geheten *Schets voor een kritiek van de politieke economie*, ging over de fundamentele categorieën van handel, waarde, pacht en bevolking. In het artikel werd gesteld, dat de economen die het idee van particulier eigendom en concurrentie aanhingen, niet in staat waren dat begripsmatig adequaat – en nog minder moreel adequaat – te verantwoorden. 'Economen kunnen zich niet veroorloven om de waarheid te accepteren. Zij kunnen het zich niet veroorloven toe te geven dat de tegenstelling tussen arm en rijk eenvoudigweg de consequentie van de concurrentie vormt. Als ze dit zouden toegeven, zouden hun theorieën totaal in elkaar storten.'

Engels concludeerde:

'Onder normale omstandigheden verzwelgen grootkapitaal en grootgrondbezit klein kapitaal en klein grondbezit. De middenklassen zullen meer en meer verdwijnen totdat de wereld is verdeeld in miljonairs en paupers, in grootgrondbezitters en arme landarbeiders... De concurrentie heeft alle menselijke relaties doordrongen en

de wederzijdse slavernij volledig gemaakt. Concurrentie is nog steeds de voornaamste kracht die steeds weer onze stervende sociale orde – of liever, wanorde – tot functioneren aanzet, maar met elke nieuwe inspanning tevens een deel van de afnemende krachten verteert.’

Aan het eind van zijn artikel kondigde Engels zijn plan aan, om het fabriekssysteem te beschrijven. Hij deed dat in *De toestand van de arbeidersklasse*, dat vroeg in 1845 verscheen en dat uitgebreid verslag deed van de sociale gevolgen van de industrialisatie in haar meest geavanceerde fase.

Engels' boek begon met een hoofdstuk over de industriële revolutie en wat die voortbracht – het industriële proletariaat. Het was een sterk geschreven stuk, beknopt en samenhangend, dat alleen in het begin wordt verstoord door een belachelijk idyllische beschrijving van het plattelandleven van het 18de-eeuwse Engeland, dat op grote schaal verdrongen was door de industriële vooruitgang.

Het derde hoofdstuk over de grote steden is het belangrijkste deel van dit werk. Engels begon met een beschrijving van Londen, en na een uiteenzetting over de belangrijkste steden in Yorkshire concentreerde hij zich op de Manchester-Salford-agglomeratie, het belangrijkste industriële centrum van Engeland waar bijna een half miljoen mensen woonde. De welvaart draaide er om de katoenindustrie, waarbij ongeveer één derde van de bevolking direct betrokken was. Engels bereikte het gewenste effect door zijn scherpe aandacht voor details. Het volgende is daarvan een typisch voorbeeld. Engels beschrijft het gedeelte van Manchester dat bekend staat als Klein-Ierland:

‘Een massa troep en afval, de ziekmakende smerigheid temidden van poelen met stilstaand water, overal in het rond. De atmosfeer is vergiftigd door de uitwaseming ervan en drukkend en donker door de rook van een dozijn lange fabrieksschoorstenen. Een troep vrouwen en kinderen in lompen zwerven hier in het rond, net zo smerig als de varkens die rondwroeten in de vuilnishopen en in de modder. De hele buurt levert zo'n afschuwelijke en walgelijke aanblik, dat het nauwelijks ergens mee te vergelijken valt. Het soort mensen dat leeft in deze tot ruïnes vervallen hutten, achter gebroken vensters, opgelapt met stukken geolied papier, achter deuren die uit hun scharnieren hangen in verrotte deurposten, of in donkere vochtige kelders in mateloze smerigheid en stank, deze mensen zitten in deze atmosfeer

opgesloten alsof het een doel heeft, zij hebben werkelijk het laagste niveau van menselijkheid bereikt.'

Zijn algemene conclusie was, dat 'de arbeidersklasse in de grote steden een beeld biedt van zeer verschillende levensomstandigheden, die kunnen variëren van, in het beste geval, een tijdelijk houdbaar bestaan door hard werk tegen goede betaling – goed en houdbaar vanuit het standpunt van de arbeider natuurlijk – tot in het slechtste geval bittere nood, zelfs tot aan dakloosheid en de hongerdood toe. Het gemiddelde ligt veel dichterbij de slechtste gevallen dan bij de beste.'

Engels ging voort met een beschrijving van de gevolgen van deze omstandigheden. Hij beschrijft de ziektes in detail – vooral tering – die 'bleke uitgeteerde smalborstige en hologige geesten' voortbracht. (In Manchester stierf meer dan de helft van de arbeiderskinderen, voordat ze de leeftijd van vijf jaar had bereikt.) Hij beschreef het analfabetisme dat hand in hand ging met dweperij en fanatisme, en het alcoholisme dat de seksuele immoraliteit bevorderde, en de misdaad steeds verder deed toenemen. Daarna volgde een verslag van het fabriekssysteem, waarbij vrouwen en kinderen als goedkope arbeidskrachten geëxploiteerd werden en waarbij grote aantallen arbeidsongevallen en rugaandoeningen voortkwamen. Engels benadrukte met name de macht van de fabriekseigenaren over hun arbeiders, in alles, van seksuele gunsten tot huishuur en de voedselprijzen in de fabriekswinkels aan toe. Hierna ging hij op dezelfde manier verder met de behandeling van de toestanden in de mijnen en de landbouw. Na een hoofdstuk over de arbeidersbewegingen, waarbij Engels recente stakingen als bewijs aanvoerde, dat de 'beslissende strijd tussen het proletariaat en de bourgeoisie naderde', besprak hij de houding van de middenklassen tegenover de arbeiders, en hij concentreerde zich op hun hebzucht en hun huichelarij, zoals die tot uitdrukking kwam in de Armenwet. Hij besloot met de verklaring, dat slechts het communisme de klassentegenstellingen kon overwinnen en de steeds bitterder sociale conflicten kon helen.

De toestand van de arbeidersklasse was een pionierswerk op het betrekkelijk jonge gebied van de stedelijke geografie en sociologie, en Engels, hoewel pas 24 jaar oud, was bijzonder goed toegerust om het te schrijven. Het indrukwekkende van het boek komt vooral voort uit zijn directe bekendheid met het materiaal, zowel als onder-

nemer, als door zijn actieve contacten met de socialistische zaak. Engels had bepaald een buitengewone gave om zijn eigen ervaringen te verwoorden, en de beschrijvende gedeelten van het boek maken de meeste indruk. Hij maakte ook op uitmuntende manier gebruik van regeringspublicaties en statistieken, zoals Marx deed in *Het kapitaal*. Hoewel recentelijk, op basis van de statistieken, is beweerd, dat het met de arbeidersklasse steeds beter ging tijdens de door Engels beschreven periode, en dat daarom zijn verslag bevooroordeeld en onbetrouwbaar is, is dit gezichtspunt zeer twijfelachtig en Engels' beschrijvingen kunnen waarschijnlijk voor het grootste deel gezien worden als het beste eigentijdse bewijsmateriaal dat we hebben. Engels beweerde terecht, dat het boek in zijn tijd uniek was, omdat het de Engelse arbeidersklasse in zijn geheel beschreef. Maar het ging verder: Engels' beschrijving van de arbeidersklasse was gevat in een analyse van de ontwikkeling van het industriële kapitalisme, wat het werk een samenhangend historisch, en tot op zekere hoogte begripsmatig kader verschafte. Bijvoorbeeld heeft Engels in dit werk de concepten verder kunnen uitwerken, die hij al eerder kort had vermeld in zijn *Schets*: de betekenis van de tendens naar steeds groter vormen van zakendoen, het fenomeen van een arbeidsreserve waarop een beroep gedaan kon worden tijdens perioden van economische groei, en tenslotte: de periodiek terugkerende crises.

De grootste zwakte van het boek – die de algemene waarde ervan niet aantast – lag in zijn voorspellingen. Engels sprak bijvoorbeeld over een spoedige ineenstorting van de maatschappij 'zo zeker als bij een mathematische of mechanische demonstratie.' Dit soort overhaaste beweringen werd gemaakt onder invloed van de diepste malaise van de 19de eeuw, die van de vroege jaren '40. Uiteindelijk bleek deze crisis alleen maar de voorloper te zijn van een grote economische hausse in de zware industrie, voornamelijk gebaseerd op de uitbreiding van de spoorwegen. Het beste commentaar hierop geeft Marx, die zo'n twintig jaar later schreef:

'Ik heb je boek nog eens gelezen en me gerealiseerd dat ik er niet jonger op word. Wat een kracht, indringendheid en hartstocht dreef je tot werken in die dagen. Dat was een tijd, waarin je niet gehinderd werd door academische terughoudendheid! Je liet de lezer voelen dat je theorie harde werkelijkheid zou worden, zo niet morgen, dan in ieder geval toch overmorgen. Toch is het juist die illusie, die het hele werk een menselijke warmte en een opgewektheid geven, waarbij

vergeleken onze latere geschriften – waarin zwart-en-wit grijs-en-grijs geworden zijn – bepaald smakeloos lijken.’

Engels had een blijvende en uitzonderlijk brede belangstelling voor de geschiedenis. Zo schreef hij bijvoorbeeld, direct na de mislukking van 1848, een serie artikelen vol inzicht over *De Duitse Boerenoorlog*, in een poging om de oorzaken ervan te begrijpen. Hij stelde dat er treffende overeenkomsten waren tussen het samengaan van adel en burgerij in de 16de eeuw met het doel om de boerenopstanden neer te slaan, en de uiteindelijke alliantie in 1848 van bourgeoisie en aristocratie tegen het opkomende proletariaat. ‘Van 1517 tot 1525,’ schreef Engels, ‘onderging Luther vrijwel dezelfde veranderingen als de tegenwoordige Duitse constitutionalisten tussen 1846 en 1849, en hiermee krijgt iedere bourgeoispartij te maken, die zich voor enige tijd aan het hoofd bevindt van de beweging, en die wordt overweldigd door de stuwkracht van de proletarische partij in zijn rug.’ Zijn ware held was Thomas Münzer, ‘die veel verder ging dan de onmiddellijke ideeën en eisen van de plebeïsche boeren, en die een elite-partij organiseerde van de toenmalige revolutionaire elementen, die, in zover ze zijn ideeën en energie deelden altijd een minderheid is gebleven van de opstandige massa’s.’

Zijn geschiedkundige belangstelling kwam ook naar voren in een indrukwekkend gedeelte van de *Anti-Dühring*, gewijd aan de weerlegging van het standpunt van Dühring dat geweld de fundamentele factor is in de historische ontwikkeling: het gebruik van geweld was afhankelijk van de onderliggende economische omstandigheden. Engels besloot om dit gedeelte in boekvorm opnieuw te publiceren en hij voegde er een voortreffelijk hoofdstuk aan toe over de rol van het geweld gedurende de laatste dertig jaar van de Duitse geschiedenis. Het hield zich met name bezig met Bismarcks politiek om Duitsland te verenigen op basis van een alliantie tussen de landbezittende aristocratie en de bourgeoisie, en met diens uiteindelijke falen door te zeer te steunen op de grootgrondbezitters wier economische macht terugliep.

Engels werd tevens één van de zeer weinige burger-experts op het specialistische gebied van de krijgstechniek en -geschiedenis. Zelf deed hij militaire ervaring op bij de opstand in Baden in 1849, waarover hij een briljant verslag schreef. Gedurende de jaren '50 schreef Engels talloze artikelen over militaire aangelegenheden voor kranten in Amerika, Groot-Brittannië en Duitsland. In 1859 ver-

grootte hij zijn reputatie in Duitsland door een pamflet te schrijven, getiteld *Po en Rijn*, waarin werd betoogd dat Duitslands veiligheid genoegzaam gegarandeerd kon worden zonder de bezetting van Noord-Italië door Oostenrijk, die alleen de Italianen maar in het harnas jaagde. Ondanks zijn onjuiste voorspelling van de afloop van zowel de Amerikaanse burgeroorlog als de Frans-Pruisische oorlog van 1866, maakte Engels veel indruk met de vakbekwaamheid van zijn artikelen over de Frans-Duitse oorlog van 1870, gepubliceerd in de 'Pall Mall Gazette'. Hij ontwierp tevens gedetailleerde plannen voor de verdediging van Parijs door de Commune. Met name Lenin werd zeer beïnvloed door Engels' geschriften over militaire zaken en gewapende opstand.

Engels' historische belangstelling ging verder terug in de tijd naarmate hij ouder werd. Hij had speciale belangstelling voor de agrarische historie. Marx achtte hem op dat gebied een expert. Het speurwerk over primitieve samenlevingen kwam tot uitdrukking in *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*, gepubliceerd in 1884. Hij steunde in belangrijke mate op Lewis Morgans *Ancient Society* uit 1877 waar Marx zich voor zijn dood geruime tijd mee had beziggehouden. Engels beschreef zijn werk als 'de voltoering van een missie', vanwege het feit dat hij Marx' aantekeningen gebruikte. Overigens baseerde Engels zich veel meer op Morgan dan Marx had gedaan, die Morgan alleen maar zag als een autoriteit temidden van andere, en die zich meer had geconcentreerd op de socio-politieke aspecten van zijn werk. Volgens Engels had 'Morgan in Amerika op zijn manier opnieuw de materialistische conceptie van de geschiedenis ontdekt, zoals Marx veertig jaar geleden al had gedaan.' En hij geloofde dat Morgans' antropologische ontdekkingen 'hetzelfde belang hadden voor de antropologie als Darwins' evolutie-theorie voor de biologie en Marx' meerwaarde-theorie voor de politieke economie.' Zich baseerend op Morgan plaatste Engels de communale aard van de primitieve samenleving tegenover de uitbuitingsrelaties die er op volgden. Hij verdiepte zich in het wezen van het gezin, en met name in de veranderende rol van de vrouw en hij vervolgde met een verklaring van de opkomst van de staat als instrument van een uitbuitende klasse.

In het kort zijn Engels' opvattingen over de ontwikkeling van het gezin als volgt. De drie voornaamste vormen van het huwelijk

corresponderen ruwweg met de drie voornaamste stadia van de menselijke ontwikkeling. In de periode van de 'wildheid' was er het groepshuwelijk, tijdens de 'barbaarsheid' het paarsgewijze huwelijk en de beschaving bracht de monogamie, met daarnaast overspel en prostitutie. Steunend op Morgans reconstructie van de primitieve vormen van het gezin vanuit bloedverwantschapssystemen, postuleerde hij een situatie, waarin onbeperkte seksuele vrijheid heerste binnen de stam. Dit werd vervangen door de bloedverwantschapsfamilie, waarbij huwelijksgroepen werden gescheiden naar generatie. Dit werd gevolgd door de 'poenaloeafamilie', waarbinnen gemeenschappelijk bezit gold van echtgenoten en vrouwen binnen de familiekring, met dien verstande, dat er een verbod kwam op de omgang van broers en zusters. Bovendien werden de broers van de vrouwen en de zusters van de mannen van de omgang uitgesloten. Dit was de familiestructuur, die de basis van de 'gens' vormde, een hechte kring van bloedverwantschapsrelaties in de vrouwelijke lijn tussen wie huwelijk verboden was. Binnen de gens breidde het verbod op huwelijken met bloedverwanten zich steeds verder uit. Zo onstond uit het groepshuwelijk het paringshuwelijk. De suprematie van de vrouw in het communistische huishouden bleef bestaan, met het grote respect dat ze genoot omdat zij de enige herkenbare ouder was. 'Het communistische huishouden, waarbinnen de meeste, of alle vrouwen tot één en dezelfde gens behoorden, terwijl de mannen van verschillende gentes kwamen, vormt de materiële basis van de suprematie van de vrouw, die in de oertijd algemeen was.'

Met de opkomst van de barbaarsheid, die vooral gekenmerkt wordt door de verbreiding van de landbouw en het temmen van dieren, werd de positie van de man belangrijker. Vroeger was hij, als voedselverschaffer, slechts de eigenaar van zijn jachtwapens. Nu wordt hij in dezelfde kwaliteit de bezitter van vee en later van slaven. En omdat de erflating via de vrouwelijke lijn geschiedde, kwamen zijn eigen kinderen daar niet voor in aanmerking. Dus begon de mannelijke afstammingslijn en vererving via de mannelijke lijn de overhand te krijgen. In een treffende passage schreef Engels: 'De omverwerping van het recht van de moeder betekende een wereld-historische nederlaag voor de vrouwelijke sexe. Met de vestiging van de patriarchale familie was de weg open voor de instelling van de monogamie, waarin de man in het gezin een allesoverheersende positie kreeg, en die hem in staat stelde zijn onbetwistbare eigen

erfgenamen aan te wijzen voor zijn bezit.' Engels verklaarde, met een blik op de toekomst:

'De volle vrijheid van echtverbintenis kan dus pas dan algemeen worden verwezenlijkt, wanneer de afschaffing van de kapitalistische produktie en van de door deze geschapen eigendomsverhoudingen alle daarmee gepaard gaande economische overwegingen uit de weg heeft geruimd, die nu nog zulk een machtige invloed op de partnerkeuze uitoefenen... Wat wij dus heden ten dage kunnen vermoeden over de regeling van geslachtelijke betrekkingen nadat de kapitalistische produktie straks zal zijn weggevaagd, is voornamelijk van negatieve aard, beperkt zich meestal tot datgene wat wegvalt. Wat zal er echter bijkomen? Dat zal beantwoord worden als er een nieuw geslacht zal zijn opgegroeid: een geslacht van mannen, wie het nooit in hun leven is overkomen, voor geld of andere sociale machtsmiddelen de overgave van een vrouw te kopen, en van vrouwen, wie het nooit is overkomen zich om enige andere reden dan uit werkelijke liefde aan een man te geven, noch de geliefde de overgave te weigeren uit angst voor de economische gevolgen.'

Na het gezin bediscussieerde Engels een ontdekking van Morgan 'die op z'n minst even belangrijk was als de reconstructie van het primitieve gezin', namelijk dat de gens als institutie gebruikelijk was bij alle barbaren tot aan hun overgang naar de beschaving, en zelfs ook nog daarna. De gens bestond uit alle personen die in het poenaloeca-huwelijksverband de afstammelingen vormden van één bepaalde oermoeder. De leden van de gens mochten niet binnen de gens trouwen, en omdat afstamming alleen maar in de vrouwelijke lijn erkend werd, bleven de nakomelingen van de dochters binnen de gens, terwijl de nakomelingen van de zonen tot de gentes van hun moeder behoorden. De leiders werden gekozen en afgezet door de gezamenlijke leden en het bezit bleef binnen de gens, waarvan de leden elkaar hulp en bescherming verschuldigd waren.

Engels vond het belangrijk om aan te tonen dat de gens ook aan het begin van de Griekse samenleving had gestaan en hij toonde aan dat haar vernietiging had geleid tot de oorsprong van de staat, een institutie die een territoriale basis, een los van het volk staande openbare macht, en de macht om belastingen te heffen nodig had. Het oude Athene was een duidelijk voorbeeld van 'de ontwikkeling van een staat, doordat de organen van de gensinrichting deels vervormd, deels door het inschuiven van nieuwe verdrongen en ten-

slotte geheel door een werkelijke staatsoverheid vervangen werden.' De voortschrijdende arbeidsverdeling en handel in grond betekenden een toenemende stuwkracht naar een bestuursmacht, eerder gebaseerd op grondbezit dan op verwantschap:

'Van hieruit drong de zich ontwikkelende geldhuishouding als invretend zuur in de vanouds bestaande, op de goederenhuishouding berustende levenswijze van de plattelandsgemeenschappen. De gensenrichting is volstrekt onverenigbaar met de geldhuishouding; de ondergang van de kleine Attische boeren viel samen met het losser worden van de oude gensbanden die hen beschermend omvatten. De schuldbekentenis en het verpanden van hofsteden (want ook de hypotheek hadden de Atheners al uitgevonden) hielden met gens noch fratrie rekening.'

Engels onderscheidde hetzelfde proces in het oude Rome en ook bij de Germanen. Hij schreef hun superioriteit ten opzichte van het laat-Romeinse rijk toe aan hun gensenrichting en de kwaliteiten die daardoor werden gestimuleerd.

Engels' boek was opvallend origineel doordat het de aandacht van de socialistische richtte op de mogelijkheid dat de seksuele en productierelaties in primitieve maatschappijen in sommige opzichten superieur waren geweest. En meer in het bijzonder: het boek vormde een wezenlijke bijdrage aan de studie van de emancipatie van de vrouw, waaraan ook Bebel aanzienlijk bijdroeg door met deze thema's door te gaan in zijn populaire werk *Vrouwen onder het socialisme*. Dat Engels zich sterk baseerde op Morgan bracht het nadeel met zich mee dat diens darwinistische evolutieperspectief hem er toe bracht een veel te algemeen schema van de evolutie op te zetten, met name als we zijn bijna totale veronachtzaming van Azië en Afrika in beschouwing nemen. In aanmerking genomen, dat Morgans ideeën over primitieve seksuele promiscuïteit, groepshuwelijk en de chronologische prioriteit van de gens met vererving via de vrouwelijke lijn boven die via de mannelijke lijn buitengewoon twijfelachtig zijn, is het niet verwonderlijk dat het gedeelte over het gezin het zwakste deel is van Engels' boek. Opmerkelijker is zijn strikte tweedeling van de produktie-van-de-soort aan de ene kant, en de produktie-van-bestaansmiddelen anderzijds. Dit komt tot uiting in zijn opvatting dat monogamie 'de eerste familievorm was, die niet gebaseerd was op natuurlijke, maar op economische omstandigheden' en in zijn tegenstelling tussen de natuurlijke selectie bij wilde en barbaarse

maatschappijen en de nieuwe sociale krachten die pas later opkwamen, welke alles bij elkaar een hoogst on-marxistische scheiding tussen het economische en het sociale lijken aan te geven.

Onder invloed van zijn historische en antropologische studies was Engels meer bereid dan Marx om concreet te zijn over de toekomstige communistische maatschappij. Zijn benadering werd gekarakteriseerd door zijn enthousiasme voor de omvormende kracht van de industrie en voor evolutionaire theorieën. Hij legt minder nadruk op de subjectieve elementen van klassenstrijd en -bewustzijn. Deze neiging is evident in Engels' welbekende uitspraak dat in de toekomstige communistische samenleving 'de heerschappij over mensen zal zijn vervangen door het beheer van zaken', of, om het anders te zeggen, dat de communistische maatschappij in staat zal zijn de hele staatsmachinerie naar het museum van oudheden te verwijzen, naas' het spinnewiel en de bronzen pijl. In zijn artikel 'Over het gezag bereikt deze benadering zijn hoogtepunt. Hier beschrijft hij de noodzakelijke discipline in de communistische maatschappij door het model van de fabriek te gebruiken:

'De automatische machinerie van een grote fabriek is veel despotischer dan ooit het geval was met de kleine kapitalisten, die arbeiders in dienst hebben. Tenminste wat betreft de werktijden zou iemand boven de poorten van deze fabrieken kunnen schrijven: "Lasciate ogni autonomia, voi che entrate"'. ('Laat alle autonomie varen, gij, die hier binnentreedt'). Als de mens, met zijn kennis en zijn vindingrijkheid, de krachten van de natuur bedwongen heeft, dan wreken die zich op hem door hem, in de mate waarin hij ze gebruikt, te onderwerpen aan een waar despotisme, dat onafhankelijk is van iedere sociale organisatie. De wil om het gezag af te schaffen in de grootschalige industrie komt neer op de wens tot afschaffing van de industrie als zodanig, op de vernietiging van de stoom-spinmachine om terug te keren naar het spinnewiel... Een revolutie is zondermeer de meest autoritaire zaak die er is.'

Engels scheen te geloven dat de kapitalistische organisatie van de industrie in de post-revolutionaire samenleving alleen maar op een meer efficiënte manier door de arbeiders zou worden gerund, in plaats van radicaal gheherstructureerd door een proces van sociale emancipatie. Rationaliteit, planning en arbeidsverdeling zouden blijven bestaan en het produktieproces zou nog steeds gericht zijn op maximale produktie als allerbelangrijkste doel. Engels werd ook in

sterke mate beïnvloed door Darwin, en het is typerend dat zijn meest bekende uitspraak over de staat in een communistische maatschappij, dat die 'niet wordt afgeschaft, neen, zij kwijnt langzaam weg', als metafoor uit de biologie stamt. Zelfs zijn beroemde uitspraak, dat de socialisering van de produktiemiddelen voor de mensheid 'de sprong van het rijk van de noodzaak naar het rijk van de vrijheid zou betekenen', minimaliseert de hoeveelheid noodzaak, die impliciet is aan iedere echte strijd voor vrijheid.

Tegen het eind van zijn leven voelde Engels zich verplicht om een samenvattend verslag te geven van de basisbeginselen van het historisch materialisme, de term waarvan hij zelf de geestelijke vader is. Met haar groeiende populariteit had de theorie een helderder formulering nodig, dan tot dan toe beschikbaar was geweest. Marx en Engels hadden in *De Duitse ideologie* in extenso de stelling uitgewerkt dat 'wat de individuen zijn (afhangt) van de materiële voorwaarden van hun produktie.' Maar *De Duitse ideologie* bleef ongepubliceerd en Marx' voorwoord bij *Een kritiek op de politieke economie* van 1859, met de uitspraak 'de produktiewijze van het materiële leven bepaalt het algemene karakter van de sociale, politieke en geestelijke processen van het leven', leende zich voor misverstand. Gedurende de jaren '80 hadden verschillende jonge Duitse historici deelonderzoeken gepubliceerd op grond van wat zij zagen als het economisch determinisme van Marx. Hun grove benadering had hen kwetsbaar gemaakt voor gerechtvaardigde aanvallen van niet-marxistische historici. Zij wendden zich toen tot Engels met het verzoek om een gezaghebbende uitspraak te doen over de bepalende factoren in de geschiedenis. In zijn antwoorden benadrukte Engels de wederkerige beïnvloeding der factoren, altijd op basis van het overheersende belang van het economische. Wederkerige beïnvloeding van verschillende elementen staat voorop in zijn bespreking van de scheikunde in de *Dialectiek van de natuur*, en Engels lijkt dit beginsel met weinig aarzeling overgebracht te hebben van de natuurwetenschappen naar het terrein van de geschiedenis. Hij was bereid toe te geven dat elementen van de bovenbouw, bijvoorbeeld ideologieën, of wetssystemen, een betrekkelijke en omschreven onafhankelijkheid hadden, omdat zij eigen structuren en wetten bezaten, die de basis konden beïnvloeden en zelfs, in buitengewone omstandigheden, tijdelijk de enige bepalende factoren konden worden. Engels gaf ook toe, dat 'Marx en ikzelf er gedeeltelijk schuldig

aan zijn, dat de jongere mensen soms meer nadruk leggen op de economische kant van de zaak dan terecht is.' Volgens hem kwam dit doordat 'we het belangrijkste principe moesten benadrukken tegenover onze tegenstanders, die het ontkenden. We hadden niet altijd de tijd, plaats en gelegenheid om de andere elementen, die bij interactie meespeelden, tot hun recht te laten komen.' Zijn ideeën samenvattend verklaarde Engels:

'Volgens de materialistische opvatting van de geschiedenis is het uiteindelijk bepalende element in de geschiedenis de productie en reproductie van het werkelijke leven. Meer dan dat hebben Marx en ik nooit beweerd. Als iemand dit verdraait door te zeggen dat het economische element het enig bepalende is, dan vervormt hij die stelling in een betekenisloze, abstracte, zinloze uitspraak. De economische situatie is de basis, maar de verschillende elementen van de bovenbouw, zoals politieke vormen van de klassenstrijd en haar resultaten, te weten constituties, die door de overwinnende klasse worden ingesteld na een succesvolle strijd etc., juridische vormen en zelfs de weerslag van al deze feitelijke gevechten in de hersenen van de deelnemers, in de vorm van politieke, juridische en filosofische theorieën, godsdienstige denkbeelden en hun verdere ontwikkeling in de systemen van dogma's, oefenen ook hun invloed uit op de loop van de historische strijd, en in veel gevallen hebben ze een overwicht bij het bepalen van haar vorm. Er is een wisselwerking tussen al deze elementen waaruit de economische beweging uiteindelijk als noodzakelijk naar voren treedt, temidden van een veelvoud van losse gebeurtenissen, (dingen en gebeurtenissen waarvan de innerlijke verbondenheid zo ver van elkaar verwijderd ligt, of zo onbewijsbaar is, dat we die als niet-bestaand of te verwaarlozen kunnen beschouwen).'

Sommige commentatoren hebben beweerd dat deze uitspraken van Engels een soort herziening zijn van de fundamentele marxistische principes. Bernstein beriep zich op Engels' autoriteit om zijn openlijk revisionistische ideeën te schragen. Het leidt geen twijfel of Engels' uitspraken stonden lijnrecht tegenover bepaalde vulgarisaties van het marxisme, maar niet tegenover Marx zelf, die zichzelf niet zo had vastgelegd op algemeen theoretische uitspraken over het historisch materialisme, behalve dan misschien in zijn beroemde voorwoord uit 1859 bij de *Kritiek op de politieke economie*. Het is niettemin juist om te zeggen dat Engels' uitspraken een verschillen-

de, en een wat schralere benadering gaven, door te proberen om de 'economische factor' te isoleren en hem tegenover andere factoren te stellen, op een wijze die hem beroofde van de sociale en historische inhoud die hij bij Marx toch veel meer had.

3 Politieke ideeën

Engels' vroege politieke ideeën veranderden aanzienlijk toen hij zich ontwikkelde van zijn piëtistische achtergrond, via het Jong-Hegeliaanse idealisme, naar het communisme. Opgegroeid in de industrie-steden van het Roergebied, was hij goed bekend met de sociale problemen die werden veroorzaakt door de vroege industrialisatie. Maar zijn nauwe contact met de Jong-Hegelianen, en het feit dat hij bekeerd werd tot het communisme door Moses Hess, betekende dat zijn revolutionaire ideeën nog steeds een sterk mengsel bevatten van idealisme en feuerbachiaans humanisme. Zijn verhuizing naar Engeland betekende een overgang van het filosofisch speculeren in Duitsland naar een nauwkeuriger studie van de werkelijkheid van sociale en politieke omstandigheden. Engels raakte onder de indruk van het chartisme en de volgelingen van Owen. Hij schreef een waardering essay over Carlyle's *Heden en Verleden*, en *Een schets van een kritiek op de politieke economie*, die Marx, veel later, nog steeds erkende als 'geniaal'.

Tegen het eind van 1843 formuleerde Engels zijn opvatting van het communisme als volgt:

'Zo zijn de drie grote beschaafde landen van Europa – Engeland, Frankrijk en Duitsland – tot de conclusie gekomen dat een grondige revolutie van de sociale verhoudingen op basis van een gemeenschappelijkheid van eigendom nu een dringende en onvermijdelijke noodzaak is geworden. Dit resultaat is des te indrukwekkender, omdat de drie bovengenoemde naties er elk onafhankelijk van de andere toe gekomen zijn; er is geen sterker bewijs beschikbaar dat het communisme niet alleen maar het gevolg is van een specifieke situatie van de Britse of van welke andere natie dan ook, maar dat het als noodzakelijke consequentie onvermijdelijk getrokken moet worden uit de vooronderstellingen die gegeven zijn in de algemene voorwaarden van de moderne beschaving.'

Het is opvallend dat Engels, zelfs na zijn nauwe contact met de arbeidersklasse van Manchester, zoals dat blijkt in zijn *Toestand van*

de arbeidersklasse, nog steeds kon zeggen dat 'het communisme principieel staat boven de tegenstelling tussen bourgeoisie en proletariaat... het is een zaak van de mensheid en niet van de arbeiders alleen.' In die geest betekende revolutie voor Engels, nog in 1845, de overwinning van beginselen, die op de één of andere manier immanent waren in het historische proces, over het irrationele en chaotische heden heen. Als de samenleving niet rationeel geordend werd, dan zouden de steeds verder toenemende tegenstellingen rampen en onheil teweeg brengen, die een totale omwenteling onvermijdelijk zouden maken. Het communisme stond op een bepaalde manier boven de klassen en het kon op rationele gronden iedereen die vermogen tot inzicht in het sociale proces had, aanspreken. De roeping van de communistische denker was deze rationele gronden aan iedereen uit te leggen, in de hoop de communistische zaak te bevorderen en een sociale catastrofe te vermijden.

Het was de samenwerking met Marx in 1845, in het bijzonder bij *De Duitse ideologie*, die Engels in staat stelde deze tamelijk idealistische politieke principes veel scherper te richten op de sociaal-economische werkelijkheid. De jaren 1846-1849 waren in politiek opzicht de meest actieve jaren van Engels' leven. Na het verduidelijken van hun ideeën in *De Duitse ideologie* gingen Marx en Engels aan het werk om deze ideeën te verspreiden binnen de beweging van de Duitse handwerkslieden. Engels ageerde onder de Duitse arbeiders in Parijs en Brussel. Hij trad op als de belangrijkste onderhandelaar met de leiders van de Bond der Communisten in Londen; hij was de rechterhand van Marx in de staf van de 'Neue Rheinische Zeitung'; en in het jaar van de revolutie was hij tenslotte actief deelnemer aan de Badense campagne. In deze tijd leverde Engels twee belangrijke bijdragen op theoretisch gebied: de eerste was een formulering van een fundamenteel communistisch toekomstperspectief, vooral in *De beginselen van het communisme* hetgeen de basis vormt voor het beroemde *Communistisch manifest*. De tweede bijdrage werd gevormd door zijn artikelen voor de 'Neue Rheinische Zeitung'. *De beginselen van het communisme* was een samenvatting van Engels' werk over de voorafgaande jaren, van *De toestand van de arbeidersklasse*, zijn talrijke politieke artikelen en van *De Duitse ideologie*. *De beginselen van het communisme* was helder, verklarend en didactisch, gegoten in de vorm van een catechismus van vijftientig vragen. Het communisme was 'de leer van de voor-

waarden voor de emancipatie van het proletariaat'. Het proletariaat was die groep, die, in tegenstelling tot vroegere slaven, horigen of handwerkslieden, uitsluitend door de verkoop van zijn arbeid in zijn bestaan voorzag. De industriële revolutie had de produktie zodanig gemechaniseerd, dat er voornamelijk twee klassen in de maatschappij overbleven: de kapitalisten en het proletariaat, dat een loon ontving waarvan men zich nog net in leven kon houden. Ongebreidelde concurrentie had geleid tot crises in de economie, ongecontroleerde produktie, groei van het proletariaat en malaise in de lonen – een stand van zaken die alleen maar overwonnen kon worden met een door de maatschappij als geheel opgelegd vast plan in het belang van allen. Dit zou de afschaffing behelzen van de particuliere eigendom – de spil van het communisme. Zo'n revolutie zou internationaal moeten zijn, waarschijnlijk gewelddadig en de introductie van een democratische grondwet met zich mee moeten brengen. Engels schetste een soort programma dat het overwinnende proletariaat zou introduceren en hij vervolgde met het geven van een schets van de communistische maatschappij. Een grote toename van de produktiviteit zou voldoende goederen voor iedereen betekenen, en de mogelijkheid tot afschaffing van de arbeidsverdeling. Er zou geen tegenstelling zijn tussen stad en platteland. Het communisme zou eveneens de afschaffing van de afhankelijkheid van echtgenotes jegens hun mannen inhouden en die van kinderen jegens hun ouders. Het zou de nationale grenzen doen verdwijnen en de godsdienst achterhalen. Hij eindigde met een opsomming van de verschillen tussen communisten en andere socialisten en een verklaring van de houding van de communisten jegens de bestaande politieke partijen. De nadruk lag bij Engels' document op de historisch noodzakelijke consequenties van de industriële revolutie. Stilistisch was het inferieur aan *Het communistisch manifest*, en het miste de preoccupatie met het politieke bewustzijn en klassenstructuren, die Marx' grotere bekendheid met het Franse socialisme en de dialectiek van Hegel hem had meegegeven. Maar bovenal miste het de indrukwekkende synthetische kracht van het totaalbeeld die *Het communistische manifest* zo treffend maakt. Niettemin blijft *Beginnelsen van het communisme* belangrijk als de eerste fundamentele verwoording van het communistische streven.

Aan het eind van *De beginselen van het communisme* had Engels gezegd dat voorzover het Duitsland betrof, 'het in het belang van de

communisten is, om de bourgeoisie zo gauw mogelijk aan de macht te brengen, teneinde haar vervolgens weer omver te werpen.' Om dit doel te bereiken staken Marx en Engels het grootste deel van hun energie, gedurende de jaren van de revolutie, 1848 en 1849, in het creëren en het runnen van een krant, die een verenigd front van alle democratische krachten zou steunen. Het programma ervan eiste algemeen kiesrecht, directe verkiezingen, de afschaffing van alle feodale schulden en lasten, de instelling van een staatsbanksysteem en het toelaten van staatsverantwoordelijkheid met betrekking tot de arbeidsvoorziening.

De zaak van de emancipatie van de bourgeoisie betekende, dat de krant zich niet bezighield – tenminste niet in het begin – met de situatie of de belangen van de arbeidersklasse als zodanig. Engels behandelde voornamelijk de buitenlandse politiek, met als belangrijkste onderwerp: een revolutionaire oorlog tegen Rusland naar het model van het Franse revolutionaire offensief tegen het feodale Duitsland na 1789. Zulk een oorlog, meende hij, zou het meest conservatieve regime in Europa verpletteren, de Poolse onafhankelijkheid herstellen en, intern, leiden tot een verenigde Duitse staat. Bij zijn terugkeer naar Keulen, vroeg in 1849, na drie maanden ballingschap, zag Engels zijn hoop op revolutie in Engeland in de grond geboord, maar hij was nog steeds optimistisch over Hongarije en Frankrijk. Hij richtte zijn belangstelling in het bijzonder op het verloop van de revolutie in het Oostenrijks-Hongaarse rijk en hij kwam tot het on-marxistische standpunt, dat de overwinning van de Duitsers en de Hongaren op de 'ondergeschikte' en 'historiële' Slavische naties gelijk gesteld kon worden aan de overwinning van de beschaving op de barbarij. Steun voor de Duitse bourgeoisie betekende steun aan de Poolse en Hongaarse adel, die met haar verbonden waren, en dit bracht Engels ertoe te schrijven, met een vleugje Duits chauvinisme dat hij nooit helemaal verloren heeft: 'Onder alle naties van Oostenrijk zijn er slechts drie, die enige actieve invloed hebben gehad op de geschiedenis en die nog steeds levensvatbaar zijn, de Duitsers, de Polen en de Magyaren. Daarom zijn ze nu revolutionair. Alle andere grote en kleine rassen en volkeren hebben de onmiddellijke bestemming om onder te gaan in de storm van de wereldrevolutie. Daarom zijn ze op dit moment contra-revolutionair.'

Dat dit gezichtspunt van Engels niet op zichzelf stond, blijkt uit zijn

instemming met de recente Amerikaanse annexatie van Californische goudmijnen, die aan Mexico behoorden. Dit staaltje van imperialisme werd door Engels gerechtvaardigd op grond van de overweging dat 'de energieke Yankees' meer kwaliteiten bezaten dan de 'luie Mexicanen' om het productiepotentieel van de Stille Oceaan kust te ontwikkelen.

Pas tegen het eind van de revolutionaire beweging, in april 1849, lieten Marx en Engels hun steun aan de bourgeoisie vallen en gingen ze de opkomst van een aparte arbeiderspartij voorstaan. Na de mislukking van de revolutie bleven ze nog achttien maanden lang werkzaam binnen de Bond der Communisten en behielden ze hun optimisme over de ophanden zijnde revolutionaire herleving. Het werd ze toen echter duidelijk dat ze zouden moeten wachten op een nieuwe economische crisis. In een serie artikelen uit 1851, *Revolutie en contra-revolutie in Duitsland*, somde Engels de lessen op van de recente Duitse revolutie. Hij gaf een zeer helder beeld van de onderontwikkelde aard van de Duitse economie, het belang van het pachtsysteem en de historische redenen voor het ontbreken van een werkelijk hechte bourgeoisie.

De jaren '50 en '60 vormden het dieptepunt in Engels' politieke activiteiten. Hij had zich teruggetrokken uit de verhitte ruzies van de politieke vluchtelingen in Engeland. De conservatieve reactie had zichzelf stevig op het Europese continent genesteld, met weinig of geen georganiseerde oppositie. Engels beperkte zich derhalve tot het schrijven van artikelen, waarvan de meeste slechts indirect van politieke aard waren. Deze situatie begon in het midden van de jaren '60 te veranderen met de totstandkoming van de Eerste Internationale, een losse federatie van partijen, vakbonden en individuele personen die de belangenbehartiging van de arbeidersklasse op internationale schaal tot doel had. Echter, hij was alleen actief in de Internationale gedurende de twee jaren die vooraf gingen aan haar uiteenvallen in 1872. Gedurende de tijd van 1864 tot 1870 kreeg Marx in Londen weinig steun van Engels in Manchester, die vanaf het begin heel sceptisch stond tegenover het nut van de Internationale. Engels werd lid, maar hij organiseerde geen enkele afdeling. In 1870, bij zijn vertrek naar Londen, werd Engels gekozen als lid van de Algemene Vergadering, en hieraan besteedde hij de meeste tijd gedurende de volgende twee jaar. Hij werd tot correspondentie-secretaris gekozen voor Spanje en Italië en hij stelde zich actief op als

communisten is, om de bourgeoisie zo gauw mogelijk aan de macht te brengen, teneinde haar vervolgens weer omver te werpen.' Om dit doel te bereiken staken Marx en Engels het grootste deel van hun energie, gedurende de jaren van de revolutie, 1848 en 1849, in het creëren en het runnen van een krant, die een verenigd front van alle democratische krachten zou steunen. Het programma ervan eiste algemeen kiesrecht, directe verkiezingen, de afschaffing van alle feodale schulden en lasten, de instelling van een staatsbanksysteem en het toelaten van staatsverantwoordelijkheid met betrekking tot de arbeidsvoorziening.

De zaak van de emancipatie van de bourgeoisie betekende, dat de krant zich niet bezighield – tenminste niet in het begin – met de situatie of de belangen van de arbeidersklasse als zodanig. Engels behandelde voornamelijk de buitenlandse politiek, met als belangrijkste onderwerp: een revolutionaire oorlog tegen Rusland naar het model van het Franse revolutionaire offensief tegen het feodale Duitsland na 1789. Zulk een oorlog, meende hij, zou het meest conservatieve regime in Europa verpletteren, de Poolse onafhankelijkheid herstellen en, intern, leiden tot een verenigde Duitse staat. Bij zijn terugkeer naar Keulen, vroeg in 1849, na drie maanden ballingschap, zag Engels zijn hoop op revolutie in Engeland in de grond geboord, maar hij was nog steeds optimistisch over Hongarije en Frankrijk. Hij richtte zijn belangstelling in het bijzonder op het verloop van de revolutie in het Oostenrijks-Hongaarse rijk en hij kwam tot het on-marxistische standpunt, dat de overwinning van de Duitsers en de Hongaren op de 'ondergeschikte' en 'historiële' Slavische naties gelijk gesteld kon worden aan de overwinning van de beschaving op de barbarij. Steun voor de Duitse bourgeoisie betekende steun aan de Poolse en Hongaarse adel, die met haar verbonden waren, en dit bracht Engels ertoe te schrijven, met een vleugje Duits chauvinisme dat hij nooit helemaal verloren heeft: 'Onder alle naties van Oostenrijk zijn er slechts drie, die enige actieve invloed hebben gehad op de geschiedenis en die nog steeds levensvatbaar zijn, de Duitsers, de Polen en de Magyaren. Daarom zijn ze nu revolutionair. Alle andere grote en kleine rassen en volkeren hebben de onmiddellijke bestemming om onder te gaan in de storm van de wereldrevolutie. Daarom zijn ze op dit moment contra-revolutionair.'

Dat dit gezichtspunt van Engels niet op zichzelf stond, blijkt uit zijn

instemming met de recente Amerikaanse annexatie van Californische goudmijnen, die aan Mexico behoorden. Dit staaltje van imperialisme werd door Engels gerechtvaardigd op grond van de overweging dat 'de energieke Yankees' meer kwaliteiten bezaten dan de 'luie Mexicanen' om het produktiepotentieel van de Stille Oceaan kust te ontwikkelen.

Pas tegen het eind van de revolutionaire beweging, in april 1849, lieten Marx en Engels hun steun aan de bourgeoisie vallen en gingen ze de opkomst van een aparte arbeiderspartij voorstaan. Na de mislukking van de revolutie bleven ze nog achttien maanden lang werkzaam binnen de Bond der Communisten en behielden ze hun optimisme over de ophanden zijnde revolutionaire herleving. Het werd ze toen echter duidelijk dat ze zouden moeten wachten op een nieuwe economische crisis. In een serie artikelen uit 1851, *Revolutie en contra-revolutie in Duitsland*, somde Engels de lessen op van de recente Duitse revolutie. Hij gaf een zeer helder beeld van de onderontwikkelde aard van de Duitse economie, het belang van het pachtsysteem en de historische redenen voor het ontbreken van een werkelijk hechte bourgeoisie.

De jaren '50 en '60 vormden het dieptepunt in Engels' politieke activiteiten. Hij had zich teruggetrokken uit de verhitte ruzies van de politieke vluchtelingen in Engeland. De conservatieve reactie had zichzelf stevig op het Europese continent genesteld, met weinig of geen georganiseerde oppositie. Engels beperkte zich derhalve tot het schrijven van artikelen, waarvan de meeste slechts indirect van politieke aard waren. Deze situatie begon in het midden van de jaren '60 te veranderen met de totstandkoming van de Eerste Internationale, een losse federatie van partijen, vakbonden en individuele personen die de belangenbehartiging van de arbeidersklasse op internationale schaal tot doel had. Echter, hij was alleen actief in de Internationale gedurende de twee jaren die vooraf gingen aan haar uiteenvallen in 1872. Gedurende de tijd van 1864 tot 1870 kreeg Marx in Londen weinig steun van Engels in Manchester, die vanaf het begin heel sceptisch stond tegenover het nut van de Internationale. Engels werd lid, maar hij organiseerde geen enkele afdeling. In 1870, bij zijn vertrek naar Londen, werd Engels gekozen als lid van de Algemene Vergadering, en hieraan besteedde hij de meeste tijd gedurende de volgende twee jaar. Hij werd tot correspondentie-secretaris gekozen voor Spanje en Italië en hij stelde zich actief op als

communisten is, om de bourgeoisie zo gauw mogelijk aan de macht te brengen, teneinde haar vervolgens weer omver te werpen.' Om dit doel te bereiken staken Marx en Engels het grootste deel van hun energie, gedurende de jaren van de revolutie, 1848 en 1849, in het creëren en het runnen van een krant, die een verenigd front van alle democratische krachten zou steunen. Het programma ervan eiste algemeen kiesrecht, directe verkiezingen, de afschaffing van alle feodale schulden en lasten, de instelling van een staatsbanksysteem en het toelaten van staatsverantwoordelijkheid met betrekking tot de arbeidsvoorziening.

De zaak van de emancipatie van de bourgeoisie betekende, dat de krant zich niet bezighield – tenminste niet in het begin – met de situatie of de belangen van de arbeidersklasse als zodanig. Engels behandelde voornamelijk de buitenlandse politiek, met als belangrijkste onderwerp: een revolutionaire oorlog tegen Rusland naar het model van het Franse revolutionaire offensief tegen het feodale Duitsland na 1789. Zulk een oorlog, meende hij, zou het meest conservatieve regime in Europa verpletteren, de Poolse onafhankelijkheid herstellen en, intern, leiden tot een verenigd Duitse staat. Bij zijn terugkeer naar Keulen, vroeg in 1849, na drie maanden ballingschap, zag Engels zijn hoop op revolutie in Engeland in de grond geboord, maar hij was nog steeds optimistisch over Hongarije en Frankrijk. Hij richtte zijn belangstelling in het bijzonder op het verloop van de revolutie in het Oostenrijks-Hongaarse rijk en hij kwam tot het on-marxistische standpunt, dat de overwinning van de Duitsers en de Hongaren op de 'ondergeschikte' en 'historieloze' Slavische naties gelijk gesteld kon worden aan de overwinning van de beschaving op de barbarij. Steun voor de Duitse bourgeoisie betekende steun aan de Poolse en Hongaarse adel, die met haar verbonden waren, en dit bracht Engels ertoe te schrijven, met een vleugje Duits chauvinisme dat hij nooit helemaal verloren heeft: 'Onder alle naties van Oostenrijk zijn er slechts drie, die enige actieve invloed hebben gehad op de geschiedenis en die nog steeds levensvatbaar zijn, de Duitsers, de Polen en de Magyaren. Daarom zijn ze nu revolutionair. Alle andere grote en kleine rassen en volkeren hebben de onmiddellijke bestemming om onder te gaan in de storm van de wereldrevolutie. Daarom zijn ze op dit moment contra-revolutionair.'

Dat dit gezichtspunt van Engels niet op zichzelf stond, blijkt uit zijn

instemming met de recente Amerikaanse annexatie van Californische goudmijnen, die aan Mexico behoorden. Dit staaltje van imperialisme werd door Engels gerechtvaardigd op grond van de overweging dat 'de energieke Yankees' meer kwaliteiten bezaten dan de 'luie Mexicanen' om het produktiepotentieel van de Stille Oceaan kust te ontwikkelen.

Pas tegen het eind van de revolutionaire beweging, in april 1849, lieten Marx en Engels hun steun aan de bourgeoisie vallen en gingen ze de opkomst van een aparte arbeiderspartij voorstaan. Na de mislukking van de revolutie bleven ze nog achttien maanden lang werkzaam binnen de Bond der Communisten en behielden ze hun optimisme over de ophanden zijnde revolutionaire herleving. Het werd ze toen echter duidelijk dat ze zouden moeten wachten op een nieuwe economische crisis. In een serie artikelen uit 1851, *Revolutie en contra-revolutie in Duitsland*, somde Engels de lessen op van de recente Duitse revolutie. Hij gaf een zeer helder beeld van de onderontwikkelde aard van de Duitse economie, het belang van het pachtsysteem en de historische redenen voor het ontbreken van een werkelijk hechte bourgeoisie.

De jaren '50 en '60 vormden het dieptepunt in Engels' politieke activiteiten. Hij had zich teruggetrokken uit de verhitte ruzies van de politieke vluchtelingen in Engeland. De conservatieve reactie had zichzelf stevig op het Europese continent genesteld, met weinig of geen georganiseerde oppositie. Engels beperkte zich derhalve tot het schrijven van artikelen, waarvan de meeste slechts indirect van politieke aard waren. Deze situatie begon in het midden van de jaren '60 te veranderen met de totstandkoming van de Eerste Internationale, een losse federatie van partijen, vakbonden en individuele personen die de belangenbehartiging van de arbeidersklasse op internationale schaal tot doel had. Echter, hij was alleen actief in de Internationale gedurende de twee jaren die vooraf gingen aan haar uiteenvallen in 1872. Gedurende de tijd van 1864 tot 1870 kreeg Marx in Londen weinig steun van Engels in Manchester, die vanaf het begin heel sceptisch stond tegenover het nut van de Internationale. Engels werd lid, maar hij organiseerde geen enkele afdeling. In 1870, bij zijn vertrek naar Londen, werd Engels gekozen als lid van de Algemene Vergadering, en hieraan besteedde hij de meeste tijd gedurende de volgende twee jaar. Hij werd tot correspondentie-secretaris gekozen voor Spanje en Italië en hij stelde zich actief op als

tegenstander van de verspreiding van Bakoenins ideeën. Engels kon echter veel minder goed opschieten met de Engelse vakbondsmensen (die een hekel hadden aan zijn 'Pruisische' opstelling) dan Marx, en dit belemmerde hem in zijn effectiviteit.

Gedurende de laatste twintig jaar van zijn leven ontwikkelde Engels zich tot een zelfstandig politiek leider. Tegen het einde van de jaren '70 herstelden de verschillende Europese socialistische partijen zich in sterke mate van de nederlaag van de Commune en de ontbinding van de Internationale. Engels was hun natuurlijke leidsman en hij belichaamde het punt waarop alle lijnen tezamen kwamen, 'de leider van het orkest', zoals hij zichzelf noemde, omdat hij de rol vervulde van het Internationaal Socialistisch Bureau, dat pas na zijn dood ingesteld werd. Door temperament en herkomst voelde Engels zich het meest verwant met de Duitse Sociaal-democratische Partij, waarover hij een gedurig, en soms een bijna chauvinistisch leiderschap uitoefende. Liebknecht, Bebel, Bernstein, Kautsky, zij allen hadden aan zijn voeten gezeten en met hen allen onderhield hij een doorlopende correspondentie. De partij was gevormd na een fusie van de volgelingen van Lassalle en de aanhangers van Marx' volgelingen Liebknecht en Bebel, tijdens het congres van Gotha in 1875. Engels en Marx vonden dat er veel te veel concessies waren gedaan aan de lassallianen, maar ze verzoenden zich gaandeweg met het leiderschap van de partij, naarmate de marxistische theorie aan invloed won onder haar gelederen. Dit proces bereikte zijn hoogtepunt tijdens het congres van Erfurt in 1891. Net voor het congres publiceerde Engels Marx' kritiek op Lassalle in zijn *Kritiek op het program van Gotha*, teneinde 'de rekening tussen Marx en Lassalle te vereffenen'. Hij leverde uitvoerig commentaar op het concept-program dat door Liebknecht, Kautsky en Bernstein was opgesteld, en zijn ideeën werden grotendeels overgenomen.

Tussen Engels en de SPD-leiding bestond de onvermijdelijke spanning tussen de theoreticus in ballingschap en de praktische politici ter plaatse. Maar ze deelden het optimisme over de onvermijdelijke groei en de ophanden zijnde overwinning van hun partij. Gedurende de jaren '70 accepteerde Engels een fundamentele arbeidsverdeling tussen Marx en hemzelf; Marx zou zich bezighouden met het volbrengen van zijn magnum opus, terwijl Engels zou opkomen voor hun op schrift gestelde ideeën en ze verdedigen tegen alle tegenstanders. Hierin had hij buitengewoon succes: de *Anti-Dühring* werd erg

populair en de drie hoofdstukken van dit werkje die werden herdrukt onder de titel *Utopisch en wetenschappelijk socialisme*, werden vertaald in meer talen dan enig ander socialistisch werk, het *Communistisch manifest* inbegrepen. Engels was in het bijzonder actief en waakzaam tegen het insluipen van tendenties die 'de klassenstrijd van de beweging wilden scheiden' en 'openlijk beweren dat de arbeiders te onontwikkeld zijn om zichzelf te emanciperen en derhalve van bovenaf bevrijd moeten worden door filantropische leden van de grote en kleine bourgeoisie.' Hoewel Bismarcks anti-socialistische wetgeving de partij half in de illegaliteit dwong gedurende de jaren '80, produceerde Engels een constante stroom van artikelen voor de verboden publikaties van de SPD. Uiteindelijk radicaliseerde deze periode van vervolging de partij en ze droeg bij aan de vestiging van het marxisme (zoals geïnterpreteerd door Engels) als haar officiële beleid. Zij versterkte ook haar aanhang: het aantal stemmen steeg gestaag van 493.000 met twaalf zetels in de Rijksdag in 1877, tot bijna twee miljoen stemmen en vierenveertig zetels in 1893. Aangemoedigd door deze vooruitgang voorspelde Engels in 1891 dat de partij aan de macht zou komen in 1898. Deze overwinning was mathematisch berekenbaar en hij had zelfs een grafiek om het te bewijzen. Hij was met name onder de indruk van de groei van de socialistische gedachte in het leger. 'Vandaag al,' schreef hij in 1892, 'is één op de vijf soldaten socialist, en binnen een paar jaar zal het één op de drie zijn. Tegen het eind van de eeuw zullen de gelederen van het leger, eens het bolwerk van het pruisendom in Duitsland, gevuld zijn met socialisten. Niets kan de noodzakelijke gang van de gebeurtenissen tegenhouden.'

Dit geloof in het verloop van de gebeurtenissen en het wijdverbreide idee binnen de partij dat het marxisme de onvermijdelijkheid van de groei in kracht van het proletariaat en van zijn overwinning had aangetoond, leidden tot de benadrukking van een meer vreedzame – in plaats van een revolutionaire – instelling, waar Engels veel moeite voor deed. Het idee was dat de revolutie samenviel met de ineenstorting van het kapitalisme, een wereld die niet omver geworpen moest worden maar geërfd, gewoon overgenomen. Maar hoewel het afzien van geweld voor de partijleiders gaandeweg een absolute zaak werd, die hen ertoe bracht al hun vertrouwen te stellen in het behalen van een parlementaire meerderheid (Bernstein), of in de automatische ineenstorting van het kapitalisme (Bebel), bleef voor Engels deze

geweldsonthouding hoofdzakelijk een kwestie van tactiek. Het verschil laat zich goed illustreren aan de hand van de inleiding die Engels in 1895 schreef bij een heruitgave van Marx' pamflet *De klassenstrijd in Frankrijk*. Toen Engels een paar maanden na de publikatie stierf, werd dit artikel door velen gezien als zijn politieke testament. Met name Bernstein legde er sterk de nadruk op, omdat het zijn eigen revisionistische doctrine van 'de vreedzame overgang naar het socialisme' zou ondersteunen. Engels had inderdaad in zijn artikel verklaard: 'De strijdwijze van 1848 is in alle opzichten verouderd.' In zijn commentaar op de opvattingen die hij en Marx hadden gehad in de jaren '40, gaf Engels toe dat 'de geschiedenis niet alleen heeft afgerekend met onze toenmalige onjuiste ideeën. De geschiedenis heeft ook de omstandigheden waaronder het proletariaat moet vechten volledig hervormd.' Het kiesrecht is 'getransformeerd tot een middel van bevrijding, waar het voordien een instrument van bedrog was.' Het gevolg hiervan was dat, 'men zich ook in de Latijnse landen steeds beter realiseert dat de oude tactiek herzien moet worden. Overal wordt het Duitse voorbeeld nagevolgd, van gebruikmaking van het kiesrecht, van het veroveren van alle posten die voor ons toegankelijk zijn. Overal is het onvoorbereide erop los slaan op de achtergrond geraakt... langzaam propagandawerk en parlementaire activiteit zijn... erkend als de onmiddellijke taak van de partij...'

Engels legde grote nadruk op het steeds massalere SPD-lidmaatschap en op 'de sterke spieren en rose wangen', die ze zich middels legale middelen wist te verwerven. 'Deze groei ononderbroken door laten gaan, totdat die vanzelf buiten de controle van het heersende regime is geraakt, zonder onze dagelijks groeiende stootkracht te laten wegvreten door voorhoedegevechten, maar haar intact te houden tot de beslissende dag, dat is onze eerste taak.' Bernstein verklaarde, en de meerderheid van zijn collega-marxisten was het met hem eens, dat: 'Engels duidelijker dan ooit het algemene kiesrecht en de parlementaire activiteit verheerlijkte als het middel voor de emancipatie van de arbeidersklasse en het idee van de verovering van de politieke macht door een revolutionaire omwenteling verwierp.'

Pas kort geleden is duidelijk geworden dat de meer revolutionaire passages in Engels' artikel er door het behoedzame Berlijnse leiderschap uit waren gehaald en hij slechts onder protest publikatie in

deze vorm heeft toegelaten. 'Ik ben van mening,' schreef hij, 'dat jullie niets winnen door volledige geweldsonthouding te prediken. Niemand gelooft het, en geen enkele partij in geen enkel land gaat zo ver het recht om onwettigheid te weerstreven met de wapens in de hand, op te geven.'

Niettemin, hoewel Engels zijn mening over de relatie tussen legaliteit en revolutie niet zo radicaal herzag als sommigen beweerd hebben, werd zijn houding tegenover de SPD-politiek op verschillende punten ernstig misverstaan. Ten eerste schiep hij een bijna onoverbrugbare kloof tussen de actuele politiek en revolutionaire doeleinden, hoewel hij de revolutionaire doelstellingen van de partij helderder voor ogen had dan de meeste van zijn collega's in Duitsland. Deze kloof die zich laat kenschetsen door de dichotomie in de twee gescheiden delen (theorie en praktijk), zoals die bleek in het Program van Erfurt van 1891, waarvan hij een van de meest betrokken ontwerpers was. Ten tweede had Engels een veel te schematische kijk op de bourgeoisie. Voor hem was de onmiddellijke taak van de SPD zich zo te organiseren dat ze druk kon uitoefenen op de bourgeoisie om trouw te blijven aan haar eigen liberale principes. Want de politieke vrijheid, die op die manier verworven werd, kon de ontwikkeling van het proletariaat alleen maar ten goede komen. Maar hij overschatte de wil van de bourgeoisie tot hervormingen, en hij sloeg weinig acht op haar bereidheid tot compromis met de heersende machten. Engels stond evenmin in nauw contact met de leden en onderdelen van zijn eigen partij, waarvan een groot aantal leden behoorde tot de kleine bourgeoisie, zeker qua wereldbeschouwing. Hij zag niet dat de partijorganisatie, het vakbonds-establishment en zelfs vele gewone partijleden te veel te verliezen zouden hebben bij een toekomstige opstand. De industriële arbeiders – de proletariërs in de enge betekenis – vormden getalsmatig een kleine minderheid. Het feit dat Engels' bekendheid met de SPD beperkt bleef tot de leiders van die partij, leidde ertoe dat hij het belang van de economische strijd verwaarloosde: zijn minachting voor de Britse vakbonden en het afwijzen van het idee van een algemene staking brachten hem ertoe ofwel een star alternatief van legale activiteiten voor te staan, ofwel barricaden op te richten en hij had weinig belangstelling voor de gedecentraliseerde activiteiten aan de basis. Maar Engels beperkte zijn aandacht geenszins tot Duitsland, en zijn correspondentie met de Europese socialistische leiders toont hoe

flexibel hij in het algemeen was, en hoe goed geïnformeerd hij was als politiek strateeg. Hij was een goede vriend van Victor Adler en gaf hem voortdurend steun en advies bij de stichting en het leiden van de Oostenrijkse Sociaal Democratische Arbeiderspartij. In Frankrijk gaf hij voortdurend steun, ook financieel, aan Guesde en Lafargue bij hun pogingen een levensvatbare marxistische partij te stichten, hoewel zijn pogingen hier minder succesvol waren, omdat de socialistische beweging verdeeld was in verschillende fracties. In Italië onderhield Engels een intensieve correspondentie met Labriola, de meest vooraanstaande marxistische denker in Italië, en met Turati, stichter van de Italiaanse arbeiderspartij.

Maar het was natuurlijk Engeland dat, na Duitsland, Engels' grootste aandacht opeiste. Gedurende de jaren '50 en '60 weerhield zijn werk bij de firma Ermen & Engels hem van actieve deelname aan politieke demonstraties of actieve steun aan de slinkende chartistische beweging. In ieder geval stond de neiging van chartistische leiders om banden met de liberalen te steunen hem tegen en hij concludeerde:

'Het Engelse proletariaat verburgerlijkt meer en meer, zodat dit land, het meest burgerlijke van alle naties, kennelijk uiteindelijk alleen maar een bevolking hebben wil die uit een bourgeois-aristocratie en een bourgeois-proletariaat bestaat, zowel als een echte bourgeoisie. Voor een natie die de hele wereld uitbuit is dit natuurlijk tot op zekere hoogte gerechtvaardigd.'

Met de komst van de Internationale richtte Engels zijn aandacht meer op de vakbonden, maar in 1879 was hij verplicht om te zeggen: 'Het heeft geen zin om te ontkennen dat er op het moment in Engeland geen echte arbeidersbeweging in de continentale betekenis van het woord bestaat.' Er was een herleving van de onrust bij de arbeidersklasse in het midden van de jaren '80, maar Engels bleef kritisch over zowel Hyndmans Sociaal Democratische Federatie, met haar merkwaardige vermenging van historisch materialisme, klassenstrijd en chauvinistisch imperialisme, als over de Socialistische Bond van Belfort Bax en William Morris. 'De arbeiders,' schreef Engels, 'nemen vrolijk deel aan het feest van Englands monopolie op de wereldmarkt en de koloniën... Een echte, algemene arbeidersbeweging zal hier pas komen als de arbeiders voelen dat Englands monopolie in de wereld is gebroken.'

Engels' invloed bij de Engelse socialisten werd deels verkleind door

zijn steun aan Edward Aveling, Eleanor Marx' wettige echtgenoot, die volgens George Bernard Shaw volstrekt geen geweten had wat betreft geld of vrouwen. Eleanor en Aveling bereikten echter toch aanzienlijke resultaten met het organiseren van bonden van ongeschoolde arbeiders in het Londense East End en met het steunen van zulke manifestaties van arbeidersonrust als de havenstaking van 1889. Deze activiteiten werkten in op Engels' verbeelding, en hij verklaarde: 'Het herleven van East End blijft een van de grootste en vruchtbaarste zaken van de "fin de siècle" en ik ben trots, dat ik dat nog heb mogen meemaken.' Toch heeft de opkomst van een sterke arbeiderspartij op zich laten wachten tot na zijn dood, en toen ontwikkelde ze zich langs lijnen die strijdig waren met zijn ideeën. Na het einde van de Internationale begon Engels zich voor de eerste maal serieus te interesseren voor de mogelijkheden van een revolutie in Rusland. Hij had altijd antipathie tegen de Slaven in het algemeen gehad en Rusland was voor hem niets anders dan het bolwerk van de Europese reactie. Zijn hoop voor Rusland was niet groter geworden door het contact met mensen als Bakoenin. Omstreeks het midden van de jaren '70 moedigden zijn beheersing van de taal en zijn contact met Russische ballingen in Londen hem aan, om in zijn controverse met de populistische leider Pjotr Tkatsjev, een optimistische mening over Ruslands toekomst te uiten. Net als de meeste populistische geleerden geloofde Tkatsjev dat een minderheid, als die maar genoeg vastberaden was, door middel van terroristische samenzwering het tsaristische regime omver kon werpen, en een socialisme introduceren dat gebaseerd was op de alomtegenwoordige boerencommune, daarbij iedere vorm van kapitalistische ontwikkelingsfase passerend. Engels was meer geneigd te geloven in de noodzaak van een grondige burgerlijke revolutie in Rusland als de volgende fase, en hij ontzegde de boerencommune iedere onafhankelijke levensvatbaarheid. 'Het is duidelijk,' schreef hij, 'dat de communale eigendom in Rusland zijn bloeitijd allang heeft gehad en zich naar alle waarschijnlijkheid beweegt in de richting van zijn ontbinding. Niettemin bestaat er ontegenzeggelijk de mogelijkheid deze sociale vorm in een hogere te transformeren... Dit kan echter alleen gebeuren als voor de totale afbreking van de communale eigendom een proletarische revolutie in West-Europa succesvol uitgevoerd wordt.'

Het is ironisch dat, juist op het moment dat bepaalde populistische – de

jonge Plechanov bijvoorbeeld – in de richting van het marxisme opgeschoven, Engels meer sympathie kreeg voor het populisme. Marx vond dat de Russische marxistische emigré's in Geneve ongunstig afstaken bij de populistische activisten binnen Rusland en, in een ambivalent antwoord aan Plechanovs collega Vera Zasoelitsj, had hij de hoop van de populistten gesterkt, een standpunt dat hij herhaalde in het voorwoord bij de Russische editie van het *Communistisch manifest* van 1882. Enkele jaren later schreef Engels aan deze dame in dezelfde geest, toen hij Plechanovs anti-populistische werk *Onze verschillen* een koele ontvangst gaf. De Russen, verklaarde hij, naderden hun 1789. 'De revolutie moet daar binnen korte tijd uitbreken. Ze kan bij wijze van spreken iedere dag uitbreken. In deze omstandigheden is het land een geladen bom, die alleen maar een lucifer nodig heeft. Dit is een van die uitzonderlijke gevallen waar het voor een handjevol mensen mogelijk is een revolutie te maken.' Engels overschatte de kracht van de populistten en dacht dat de kritiek van Plechanov en zijn vrienden alleen maar diende om de revolutionaire oppositie te verzwakken. Omstreeks 1894 echter kwam hij weer in sterke mate terug naar de kant van de marxisten, door toe te geven dat de commune niet als levensvatbaar instituut dienst kon doen en zodoende iedere mogelijkheid van een unieke Russische toekomstige ontwikkeling te ontkennen. En dit gezichtspunt vormde de basis van Lenins belangrijkste werk *De ontwikkeling van het kapitalisme in Rusland*, dat twee jaar later werd geschreven.

4 Filosofie

Engels' meest kenmerkende bijdrage aan het marxisme was zijn systematisering van een pseudo-wetenschappelijke, marxistische 'filosofie'. Hij deed dit in drie hoofdwerken. Het eerste, en onmiddellijk het meest invloedrijke, was de *Anti-Dühring* (1877-1878), waarin Engels de gezichtspunten trachtte te weerleggen van Eugen Dühring, een Berlijnse socialist die korte tijd daarvoor Marx' ideeën had aangevallen als niet oprecht materialistisch en die steeds invloedrijker onder Marx' Duitse discipelen werd. Het tweede werk was een verhandeling, getiteld *Ludwig Feuerbach en het einde van de klassieke Duitse filosofie* (1888), die Engels beschreef als 'Een korte, samenvattende uiteenzetting van onze relatie tot de filosofie van Hegel, hoe we er van zijn uitgegaan en hoe we onervan hebben losgemaakt.' Het derde was een werk dat pas na Engels' dood gepubliceerd werd, hoewel het in overwegende mate al in het midden van de jaren '70 was geschreven, getiteld *De dialectiek van de natuur*, waarin Engels een fundamenteel-marxistische filosofie trachtte uit te werken, gebaseerd op de idee, dat de natuur zelf dialectisch in beweging was.

Er waren twee algemene factoren die Engels' ontwikkeling van een algemene wereldbeschouwing, die zich sterk oriënteerde op de wetenschap, hebben beïnvloed. Hoe meer de socialistische beweging zich verbreidde, des te meer behoefte kwam er aan een heldere filosofische uiteenzetting als leidraad voor de partijleden, vooral omdat er reeds rivaliserende systemen opgekomen waren. En, nogal vanzelfsprekend, werd de systematische oriëntatie, die Engels verschafte, sterk beïnvloed door het toenemende bezig zijn met wetenschappelijke methodologie in Engeland en Duitsland, en het groeiende prestige van de natuurwetenschappen bij grote delen van de samenleving, niet het minst bij de leden van de SPD.

Engels wijdde een aanzienlijk deel van de laatste twintig jaar van zijn leven aan de studie van de natuurwetenschap. Nadat hij zich in 1870 uit het zakenleven had teruggetrokken, schreef hij, 'heb ik, voorzo-

ver me dat mogelijk was, een volledige wiskundige en natuurwetenschappelijke "ruï" doorgemaakt, zoals Liebig dat noemt, en daar besteedde ik het grootste deel van acht jaar aan.' Wat Engels met name als bijzonder belangrijk trof, was de ontdekking van de transformatie van energie, de ontdekking van de cel als fundamentele eenheid van biologische verandering en de evolutie-theorie van Darwin. Deze interesses hebben Engels' presentatie van zijn 'wereldbeschouwing' onvermijdelijk beïnvloed en het bracht hem ertoe meer nadruk te leggen op een dialectische opvatting van de natuur dan op een dergelijke benadering van de geschiedenis. In het bijzonder maakte het werk van Darwin een diepe indruk op hem, met als resultaat dat hij zich behoorlijk wat kritiek van mede-marxisten op de hals haalde, omdat hij concepten uit de biologie toepaste op de samenleving. Gevolg was ook, dat sommige geschriften van Engels zich evenzeer tot de wetenschappers richtten als tot de ontwikkelde leden van de arbeidersklasse; hij meende dat 'hoe meer de wetenschap op een blinde en belangeloze manier te werk gaat, des te meer vindt ze haarzelf in harmonie met de belangen en het streven van de arbeiders.'

Engels kwam er paradoxaal genoeg toe, om sommige van de stellingnames van zijn tegenstanders over te nemen, met name in zijn *Anti-Dühring*. (*De dialectiek van de natuur* werd eveneens oorspronkelijk opgevat als een 'Anti-Büchner' – Ludwig Büchner was in die tijd een zeer invloedrijk propagandist van het vulgair-materialisme, dat alles wilde reduceren tot de beweging van materie.) Ondanks zijn minachting voor Dührings 'systeembouwerij', zei Engels toch in zijn voorwoord, dat 'de polemiek omgezet werd in een min of meer verbindende uiteenzetting van de dialectische methode en de communistische wereldbeschouwing'. Vanwege de groeiende populariteit binnen socialistische kringen van de naïef-materialistische evolutionaire concepten, zoals naar voren gebracht door zulke denkers als Dühring, Büchner, Vogt en Haeckel, liet Engels zich verleiden ze te overtreffen, 'teneinde te voorkomen dat zich een nieuwe gelegenheid ontwikkelde voor sectarische verdeeldheid en verwarring binnen de partij,' en zo leverde hij uiteindelijk slechts een 'superieure' vorm van materialistisch monisme.

De twee meest opvallende thema's van de *Anti-Dühring* waren materialisme en dialectiek, en met name de benadrukking van de materie, een concept dat tot dan toe nog niet gebruikt werd door

Marx en Engels. In de *Anti-Dühring* sprak Engels van 'de materialiteit van alle bestaan' en hij zei dat 'zowel de materie als haar bestaanswijze, de beweging, niet te creëren zijn en... daarom hun eigen einddoel zijn.' Tegelijkertijd beweerde Engels echter, dat zijn materialisme verschilde van het 'simpele metafysische en exclusief-mechanische materialisme van de achttiende eeuw. In tegenstelling met dit concept sluit het moderne materialisme aan bij de recente vorderingen van de natuurwetenschap.' Het eerste van de drie delen van de *Anti-Dühring* is filosofisch van belang. (De andere twee gaan over economie en socialisme.) Hierin poogde Engels de 'bewuste dialectiek' toe te passen op de 'materialistische opvatting van de natuur en de geschiedenis'. Hij was ervan overtuigd dat 'in de natuur, temidden van de chaos van talloze veranderingen, dezelfde dialectische wetten van beweging zich een weg banen als de wetten, die in de geschiedenis de ogenschijnlijke toevalligheid van gebeurtenissen regeren.' Engels begon met het plaatsen van de metafysische ideeën, die objecten en ideeën als statisch en afzonderlijk beschouwden, tegenover de dialectiek, die verandering en verbondenheid benadrukt. Hegel, als de grote voorman van het dialectisch denken, had de grote verdienste 'de hele wereld, natuurlijk, historisch en intellectueel, voor de eerste maal voor te stellen als een proces. d.w.z. als in voortdurende beweging, verandering, transformatie en ontwikkeling.' Maar Hegel was een idealist en het moderne materialisme heeft in tegenstelling daarmee, zei Engels, alhoewel in essentie dialectisch, 'niet langer een filosofie nodig, die boven de andere wetenschappen staat. Zo gauw als iedere afzonderlijke wetenschap haar positie duidelijk moet maken in de grote totaliteit van de dingen en onze kennis ervan, wordt een wetenschap, die zich speciaal met deze totaliteit bezighoudt, overbodig. Hetgeen dan nog, onafhankelijk, overblijft van alle vroegere filosofie, is de wetenschap van het denken en haar wetten, formele logica en dialectiek. Al het andere wordt opgenomen in de positieve wetenschap van de natuur en de geschiedenis.'

Engels ging vervolgens voort, door middel van het bekritisieren van Dühring, met het uiteenzetten van zijn eigen ideeën. De mens was een produkt van de natuur en het menselijk bewustzijn, als een produkt van zijn brein, was ook een voortbrengsel van de natuur, die alleen maar weerspiegeld werd in de geesten van de mensen. Kennis

was wezenlijk beperkt, 'omdat iedere geestesvoorstelling van het wereldsysteem in feite beperkt is en blijft, objectief gezien door de historische omstandigheden en subjectief door het fysieke en mentale gestel van de ontwerper ervan.' Door zich te baseren op het voorbeeld van de wiskunde, toonde Engels aan, dat alle kennis empirisch was, en moest beginnen met de feitelijke wereld. In de erop volgende hoofdstukken verklaarde hij, dat de eenheid van de wereld in haar materialiteit bestond en poogde aan te tonen, dat ruimte en tijd oneindig waren. Hij ondersteunde de kantiaanse idee over de oorsprong van de hemellichamen uit roterende gasnevelmassa's en hij onderzocht de idee van beweging en materie als fundamenteel voor het begrijpen van natuur- en scheikunde. De oorsprong van het leven zou verklaard moeten worden vanuit de darwinistische principes. Engels ontkende vervolgens het bestaan van enige 'eeuwige waarheid' in wetenschap, geschiedenis of ethiek. Het probleem van de vrijheid zag hij voornamelijk in het hegeliaanse perspectief, dat de noodzakelijkheid alleen maar blind lijkt, als ze niet begrepen wordt: vrijheid was de erkenning van de noodzakelijkheid. Engels was echter voorzichtig genoeg om toe te geven:

'Hoe jong de menselijke geschiedenis ook nog is, en hoe belachelijk het zou zijn om te pogen enige absolute waarde toe te schrijven aan onze huidige ideeën, wordt duidelijk uit het simpele feit, dat de hele geschiedenis tot op heden gekarakteriseerd kan worden als de geschiedenis van het tijdperk van de praktische ontdekking van de transformatie van mechanische beweging in warmte, tot die van de ontdekking van de transformatie van warmte in mechanische beweging.'

Hij beëindigde dit gedeelte met een korte beschrijving van de wetten van de dialectiek.

In *De dialectiek van de natuur* worden de relaties tussen natuurwetenschap en dialectiek sterk uitgebreid. De overgebleven manuscripten beginnen met een blik op de ontwikkeling van de moderne natuurwetenschap en gaan dan verder met een bespiegeling over de oorsprong van het zonnestelsel, en voorspellen een tijd, waarin:

'de afnemende warmte van de zon niet langer voldoende zal zijn om het ijs te laten smelten, dat opdringt vanaf de polen; het menselijke ras dat zich massaal op rond de evenaar verzamelt, uiteindelijk zelfs daar niet genoeg warmte zal vinden om te leven; gaandeweg het

laatste spoor van organisch leven zal verdwijnen, en de aarde, als een uitgestorven, bevroren bol, gelijk de maan, in diepe duisternis en in een steeds nauwere baan rond de evenzeer uitgedoofde zon zal cirkelen, om er tenslotte boven op te vallen. Andere planeten zullen haar zijn voorgegaan, weer andere zullen haar volgen. In plaats van het harmonisch ingerichte, lichtende, warme zonnestelsel zal slechts een koude, dode bol zijn eenzame pad volgen door de wereldruimte.' Dit tamelijk sombere vooruitzicht vindt haar tegenwicht in 'de zekerheid dat materie eeuwig dezelfde zal blijven, in al haar transformaties, dat geen van haar attributen ooit verloren zal gaan, en daarom ook, met dezelfde ijzeren noodzaak waarmee ze haar hoogste schepping op aarde, de denkende geest, zal vernietigen, zulks weer ergens anders, op een andere tijd, zal voortbrengen.' Na een korte uitwijding over de Victoriaanse spiritualisten, beschreef Engels de bekende wetten van de dialectiek. Vervolgens wijdde hij een hoofdstuk aan het begrip beweging en haar fundamentele vormen. Beweging was 'de bestaansvorm, het onverbrekelijk verbonden attribuut van de materie en omvat alle veranderingen en processen die zich in het universum voordoen, van simpele plaatsverandering tot aan denken toe.' Volgens Engels toonde een echt dialectisch gezichtspunt de twee aan elkaar verbonden stellingen aan, dat materie onvernietigbaar en niet-geschapen is, en dat beweging geen begin en geen einde heeft. In het belangrijkste deel van het werk werden deze ideeën uitgewerkt door onderzoek van de laatste bevindingen op het gebied van energie, wrijving door getijden, warmte en elektriciteit. Aan al deze vormen van beweging lag wederkerige interactie ten grondslag: dus de natuurwetenschap 'bevestigt wat Hegel heeft gezegd, namelijk dat wederkerige actie de ware uiteindelijke oorzaak is van de dingen. We kunnen niet verder terug dan tot de kennis van deze wederkerige actie, om de simpele reden, dat er verder niets te kennen is. Als we de vormen van beweging van de materie kennen, dan kennen we de materie zelf, en daarmee is onze kennis compleet.' Engels lonkte hier naar een idee over de materie, dat verwantschap had met de Duitse romantische filosofen, zoals Schelling, en met eigentijdse theorieën over levenskracht. Dit sloot bekleding van de materie met een soort proces van spiritualisatie in. Want al sprak Engels over zijn ideeën als 'helemaal geen filosofie meer, maar een "Weltanschauung", die zich moest vestigen en zichzelf moest bewijzen bij de echte wetenschappen', hij

introduceerde toch een wezenlijk teleologisch element in zijn denken door te beweren dat het in de essentie van de materie ligt, zich te ontwikkelen tot denkende wezens.

In Engels' materialistische conceptie van de natuur was ook zijn kenleer begrepen. Voor Engels bestond de kennis van mensen over de buitenwereld uit 'reflecties' of 'min of meer abstracte beelden van feitelijke dingen en processen'. Concepten waren 'alleen maar de bewuste reflex van de dialectische beweging van de echte wereld'. Of, nog eens, 'dialectiek, de zogeheten objectieve dialectiek, heeft overal in de natuur de overhand, en de zogenaamd objectieve dialectiek, de dialectische gedachte, is slechts de weerslag van de beweging door tegenstellingen, die zichzelf overal in de natuur bevestigt.' Tegelijkertijd wilde Engels zeker niet het leerstuk van de eenheid van theorie en praktijk in z'n geheel loslaten. Tamelijk paradoxaal inderdaad, werd de krachtigste formulering van dit leerstuk, in Marx' *Stellingen over Feuerbach*, eerst door Engels gepubliceerd als een appendix bij zijn eigen *Ludwig Feuerbach*. Engels' idee van wat de eenheid van theorie en praktijk allemaal bevatte, was echter soms tamelijk armoedig, bijvoorbeeld wanneer hij het samenvatte als 'experiment en bedrijvigheid'.

Centraal ook in Engels' materialisme stond zijn begrip van Hegel. Volgens de oude Engels was Hegel een denker van het allergrootste genie, die 'in dezelfde relatie tot de bewust dialectische natuurwetenschap stond als de utopisten tot het moderne communisme.' Er is inderdaad een zekere overeenkomst tussen de systeembouwerij van de oude Hegel en Engels' neiging om het marxisme te systematiseren op natuurwetenschappelijke basis. Maar het is plausibel te beweren dat Hegel meer van een echte subject-object dialecticus had dan Engels: ook Hegel geloofde dat er een dialectiek in de natuur aanwezig was, maar deze zou onderworpen zijn aan de universele bemiddeling van de geest. Hij behield aldus de subjectieve kant van de dialectiek, die zo afwezig is bij Engels. Engels 'keerde', net als Marx, Hegel 'om', door zijn idealistische filosofie op materialistische basis te grondvesten, maar dat leverde niet het idee op dat de filosofie kon worden afgeschaft door haar in de praktijk te brengen, dat zo karakteristiek was voor hun denken in de jaren '40. Engels hield zich niet bezig met de gedachte, dat de filosofie een inhoud kon bezitten die gerealiseerd zou moeten worden, want hij voorzag een tijd waarin de filosofie in deze betekenis geheel en al achterhaald zou

zijn. Engels mikte op de constructie van een systematisch materialisme dat even alomvattend moest zijn als Hegels' eigen systeem. Het is nauwelijks een oversimplificatie te zeggen, dat dit in de eerste plaats de vervanging van 'de geest' door 'de materie' als het Absolute betrof.

De exacte relatie van de dialectiek tot deze 'materie' was niet duidelijk. Engels beweerde dat het dialectische idee van de wereld zijn basis had in het bestaan van 'contradicties' in de dingen. Bijvoorbeeld: de notie van de kwadraatswortel uit min-één was in zichzelf een tegenspraak, in die zin, dat het tegenstrijdig was dat een negatieve hoeveelheid van wat dan ook een kwadraat zou zijn. Om preciezer te zijn, Marx die de wet van transformatie van kwantiteit in kwaliteit gebruikte, werd door Engels verdedigd, op basis van het voorbeeld van water dat bij een bepaalde temperatuur in stoom verandert. Op dezelfde manier werd Marx' gebruik van de ontkenning-van-de-ontkenning door Engels geïllustreerd door middel van het voorbeeld van een gerstkorrel, die moet vergaan om een nieuw plant voort te brengen. Engels verklaarde:

'Door het proces te karakteriseren als de ontkenning-van-de-ontkenning heeft Marx niet de intentie te bewijzen dat het proces historisch noodzakelijk was. Integendeel, eerst nadat hij uit de geschiedenis bewezen heeft, dat in feite het proces gedeeltelijk al is geschied en gedeeltelijk nog in de toekomst moet plaatsvinden, karakteriseert hij het bovendien als een proces dat zich heeft ontwikkeld overeenkomstig een vaste, dialectische wet.'

Engels voorzag een tijd, waarin het zoeken naar een absolute waarheid verlaten zou worden. Daarvoor in de plaats zal doorgedaan worden op de 'haalbare, betrekkelijke waarheden, door de positieve wetenschappen, waarvan de bevindingen samengevat zullen worden door middel van het dialectische denken.' Maar hierin miskent hij een beetje het belang van de dialectiek, suggererend dat het simpelweg een beschrijving van feiten en theorieën betreft, die zonder haar hulp gekend kunnen worden. Engels geloofde dat de hoofdwetten van de dialectiek helder geformuleerd konden worden, en dat Hegel dit voor het eerst bereikt had. 'Deze wetten', zei Engels in *De dialectiek van de natuur*, 'kunnen eigenlijk worden teruggebracht tot drie essenties: de wet van de transformatie van kwantiteit in kwaliteit en vice versa; de wet van de doordringing van de tegengestelden; de wet van de ontkenning van de ontkenning.' Het is duidelijk dat dit

slechts in de meest vage zin 'wetten' genoemd kunnen worden. (Het kan significant zijn dat deze stellingen niet op de manier geformuleerd worden, die karakteristiek is voor wetten, zoals: 'Alle hoeveelheden ondergaan een kwalitatieve verandering na voldoende toename'.) Het kost bijvoorbeeld moeite bij de wet van de negatie van de negatie te onderkennen wat als 'these' en wat als 'antithese' zou kunnen gelden. En Engels stond zelf ambivalent als het ging over de heuristische kwaliteit van de wetten: soms gaf hij de indruk dat het dialectische denken weinig meer was dan het bewustzijn van het feit dat er geen harde en vaste afbakeningslijnen in de natuur te vinden waren. Toch kon hij tegelijkertijd spreken over de 'bewijzen' van deze wetten (hier scheen hij 'voorbeelden' te bedoelen), en de dialectiek beschrijven als 'een methode om nieuwe resultaten te behalen', of zelfs van 'bewijzen' tegenover de zeer algemene, (sommigen zouden zeggen daarom vrijwel overbodige) categorisering van de resultaten van de natuurwetenschap.

Het verhaal dat Einstein, toen hij werd geconfronteerd met de manuscripten van *De dialectiek van de natuur*, erop aandrong, dat ze tot iedere prijs bewaard moesten blijven als een fascinerend resumé van alle misvattingen, die bij de natuurwetenschap aan het einde van de negentiende eeuw aanwezig waren, is waarschijnlijk apocrief. Maar het moeilijk te geloven, dat Engels' ideeën veel blijvende waarde hebben, voor zowel de wetenschap als de filosofie. Echter, als basis voor wat bekend is geraakt als het 'dialectisch materialisme' waren ze ongetwijfeld van immense invloed.

5 Engels en Marx

Om een goed beeld van Engels te krijgen is het nodig zo goed mogelijk zijn relatie met Marx te verhelderen. Veel van wat geschreven is over het marxisme heeft de indruk gewekt, dat Engels en Marx een soort samengestelde persoonlijkheid vormden. Engels zelf riep deze indruk op, door overdreven bescheiden te doen over zijn eigen rol. 'Mijn hele leven,' schreef hij in 1884, 'heb ik gedaan waarvoor ik geschikt was, namelijk het bespelen van de tweede viool en ik denk dat ik het in die hoedanigheid best wel goed gedaan heb. En ik heb geluk gehad met zo'n geweldige eerste viool als Marx.' Toch is duidelijk dat Marx en Engels erg verschillend waren in temperament en zienswijze. Bovendien droeg Engels enorm bij aan Marx' prestaties, niet alleen financieel en emotioneel, maar ook in termen van ontstaan en de ontwikkeling van zijn ideeën.

In veel opzichten zou het moeilijk zijn twee karakters te vinden die meer tegenovergesteld zijn dan die van Engels en Marx. Engels' kleren bijvoorbeeld waren altijd onberispelijk, hij was onveranderlijk netjes en schoon, en door Marx' schoonzoon Lafargue beschreven als: 'er altijd uitziend alsof hij klaar was om naar een parade te gaan, zoals tijdens zijn vrijwillige dienst bij het Pruisische leger.' Marx besteedde veel minder aandacht aan verzorging en kleding, en hij werd dan ook door verscheidene van zijn kennissen als een bohemien beschouwd. Nog een voorbeeld. Engels was zo methodisch als 'een ouwe vrijster'. Zijn studeerkamer leek op een ontvangstkamer van een tandarts en al zijn boeken en papieren lagen feilloos op orde. Bij Marx slingerden de boeken overal in het rond, vaak op één hoop met huishoudelijke voorwerpen. Engels' handschrift was netjes en duidelijk, dat van Marx berucht om zijn onleesbaarheid.

Deze verschillen strekten zich uit naar meer fundamentele zaken. Marx was, hoewel hij dat soms diep betreurde, in wezen een huiselijk man; vanaf zijn verloving, toen hij pas zeventien jaar was, bleef hij zijn hele leven trouw aan zijn echtgenote, die hem zeven

kinderen schonk. Engels daarentegen bleef ongetrouwd; hij was een ware vrouwenjager in zijn jonge jaren en zelfs in Manchester leefde hij het leven van een halve vrijgezel, ondanks zijn relatie met Mary Burns. Dit contrast in instelling tegenover het huiselijk leven was de bron van de enige wanklank in hun vriendschap. Marx' vrouw keurde de relatie met Mary Burns af, en ze weigerde haar te ontmoeten. Toen Mary stierf, klaagde Engels over Marx' ijzige reactie op het nieuws, hoewel zijn eigen egocentrische reactie nu niet bepaald iets was om trots op te zijn. Hij contrasteerde Marx' houding met de sympathie van zijn 'bekrompen' kennissen en vervolgde: 'Je vond het een geschikte gelegenheid om blijk te geven van de superioriteit van je kille denkprocessen.' Marx verontschuldigde zich, en Engels antwoordde, dat hij opgelucht was, dat hij niet tegelijkertijd zijn vriend en Mary Burns verloren had. Maar toch, die opmerkingen van Marx bij de dood van Lizzie Burns laten een zekere minachting zien over haar ongeletterdheid. Dat dit geen geïsoleerde gevallen zijn geweest, wordt gesuggereerd door het feit dat na de dood van Marx, zijn dochters een aantal brieven vernietigden, die Engels wellicht gekwetst zouden hebben.

Hun verschillende opstelling met betrekking tot familie-aangelegenheden stelde Engels echter in staat om Marx een uitstekende dienst te bewijzen, door het tijdelijk vaderschap op zich te nemen van Frederick Demuth, zijn onwettige zoon. Marx stond inderdaad diep bij Engels in het krijt. Afgezien van de enige duurzame en diepgaande vriendschap van zijn leven, met alles wat daar aan vast zat, heeft Engels hem materieel rijkelijk gesteund.

In de tweede helft van de jaren veertig was Marx betrekkelijk welgesteld geweest, maar spoedig na zijn vestiging in Londen was hij praktisch gesproken armlastig. Gedurende de laatste dertig jaar van zijn leven leefde Marx op kosten van Engels. Eerst kon Engels alleen nog maar betrekkelijk kleine bedragen ter beschikking stellen, die soms in de vorm van postzegels werden verstuurd, of als bankbiljetten, die in tweeën waren gescheurd en afzonderlijk verzonden om diefstal te voorkomen. Vanaf de late jaren '60 kon Engels echter een genereus jaarinkomen voor hem vaststellen. Naar hedendaagse maatstaven heeft Engels het gezin Marx met meer dan honderdduizend pond gesteund. Daarenboven was Engels altijd bereid om zijn eigen werk opzij te zetten ten behoeve van dat van Marx: toen Marx een aanbod kreeg om te gaan werken als correspondent

voor de 'New York Daily Tribune', maar zijn Engels niet goed genoeg achtte, stuurde Engels hem regelmatig artikelen die hij mocht opsturen onder eigen naam. Als Marx zich tot hem wendde voor advies over militaire aangelegenheden, landbouweconomie, de laatste ontwikkelingen in de natuurwetenschap, of simpelweg de praktische werking van het kapitalistische systeem, zoals tot uiting gekomen bij de firma Ermen & Engels, dan stond zijn vriend altijd klaar om de nodige informatie te verschaffen.

Engels had ook een beslissende invloed op Marx' denken. Op een cruciaal punt richtte bij Marx' aandacht op hetgeen zijn levenswerk zou gaan worden: de studie van de economie, hij verschafte hem enkele van zijn basisconcepten. Want het was het artikel dat Engels bijdroeg aan Marx' *Frans-Duitse kritiek op de politieke economie*, dat Marx' belangstelling voor de politieke economie deed ontwaken. Vijftien jaar later beschreef Marx dit artikel nog steeds als een 'briljant kritisch essay over de economische categorieën'. Het behandelde inderdaad vele thema's die fundamenteel zouden worden voor het marxisme, namelijk: de factoren die de economische groei bepalen, het verschijnsel van de handelscyclus, de tegenstelling tussen de groeiende welvaart aan de ene en de toenemende verarming aan de andere kant, de polarisatie van de klassen en de neiging van openlijke concurrentie, uit te monden in monopolievorming. In de aantekeningen, waaruit Marx zijn beroemde *Economische en filosofische manuscripten* van 1844 samenstelde was dit artikel van Engels het eerste stuk, waarvan hij een uittreksel maakte in het gedeelte over economie.

Het was grotendeels te danken aan de inspiratie dat zij merkten dat 'zij het volledig met elkaar eens waren over theoretische vraagstukken', toen zij elkaar in september 1844 in Parijs ontmoetten. De eerste werken, die een uiteenzetting gaven over de materialistische conceptie van de geschiedenis, *De Heilige Familie*, *De Duitse ideologie* en *Het communistisch manifest* waren allemaal gezamenlijke producties. Deze invloed van Engels werd versterkt door zijn *Toestand van de arbeidersklasse*, waarin, met een overvloed aan details, de behandeling van vele thema's van de *Schets* werden voortgezet. In zijn werk werd bovendien een pioniersgebruik gemaakt van het statistische materiaal dat afkomstig was van de Administrateur-Generaal, de Arbeidsinspectie en parlementaire onderzoeken. Dit was een voorbode van het imponerend gebruik, dat

Marx zou maken van zulke bronnen in de historisch gerichte delen van *Het kapitaal*. Tenslotte moet de reusachtige bijdrage van Engels, het redigeren van de volgende delen van *Het kapitaal*, niet vergeten worden. Deze taak eiste zijn energie op gedurende de laatste twaalf jaar van zijn leven. Niemand anders zou deel II en III zo vervaardigd kunnen hebben, als ze vandaag de dag tot onze beschikking staan. Engels resumeerde zijn relatie met Marx als volgt:

‘Ik kan niet ontkennen dat ik zowel voor, als tijdens mijn veertigjarige kameraadschap met Marx een zekere onafhankelijke bijdrage aan de uitwerking van de theorie leverde. Maar Marx was verantwoordelijk voor de belangrijkste fundamentele ideeën, met name voor wat de economie en de geschiedenis betreft, en hij gaf deze ideeën hun uiteindelijke, klassieke vorm. Wat ik presteerde, afgezien van het werk op een paar gespecialiseerde studiegebieden, zou Marx ook zonder mij bereikt hebben. Maar wat Marx presteerde, zou ik niet gepresteerd kunnen hebben.’

Er zijn twee belangrijke redenen waarom dit een beetje te bescheiden is. De eerste is, zoals boven aangegeven, dat Engels een beslissende invloed op Marx heeft gehad aan het begin van zijn carrière. De tweede is, dat Engels' ideeën altijd net even een ander accent legden, en dit kwam met name naar voren na Marx' dood, toen Engels een interpretatie van het marxisme ontwikkelde die wat afweek van Marx' eigen inzichten. Men zegt wel dat de laatste, posthume dienst die Engels zijn vriend nog steeds bewijst is, de schuld op zich te nemen van die gedeelten in het marxistisch denken, die sommige moderne marxisten niet willen of kunnen verdedigen. Het zou zonder meer onterecht zijn te suggereren dat er geen continuïteit was tussen Marx' werk en de ideeën van de latere Engels. Maar tegelijkertijd staat vast dat er verschillen zijn. En die gaan ver terug.

De achtergrond en de opleiding van Engels en Marx waren zeer verschillend. Dit moet enige invloed hebben gehad op de latere ontwikkeling van hun denken. Engels kreeg een sterk piëtistische opvoeding en moest hard vechten om zichzelf te bevrijden van zijn religieuze opvattingen. Vandaar dat hij er meer toe neigde, zijn materialistische ideeën geprononceerder en polemischer te uiten dan Marx, die helemaal nooit door de godsdienst aangetrokken schijnt te zijn geweest. Verder was Engels een autodidact die, terwijl hij zijn brood verdiende in het zakenleven of in het leger, zijn ideeën in zijn vrije tijd vormde en zich snel ontwikkeld heeft voor wat betreft zijn

onderzoek van de economie en de arbeidersklasse. In het bijzonder maakte hij nooit de diepgaande, systematische worsteling met Hegel door, die Marx wel is aangegaan, als een dagtaak gedurende zeven inspannende jaren, vóór zijn band met het communisme. De onoficiële arbeidsverdeling tussen Engels en Marx bij hun gezamenlijke onderneming leidde ertoe dat deze verschillen versterkt werden. Marx wijdde zich aan de politieke economie, terwijl Engels zich concentreerde op de krijgsgeschiedenis en in het bijzonder op de natuurwetenschap. Daarenboven kreeg Engels de taak, om in het publiek hun ideeën te verdedigen, een taak die bijna noodzakelijkerwijs oversimplificatie inhield, terwijl Marx zich concentreerde op het onderzoeken van de meer fundamentele aspecten van de materialistische visie op de geschiedenis.

Het resultaat van deze verschillende achtergronden en uitgangspunten komt duidelijk naar voren als men Engels' *Beginnelsen van het communisme* vergelijkt met het uiteindelijke ontwerp van *Het communistische manifest*, waar Marx alleen verantwoordelijk voor was. Marx, met zijn achtergrond van Hegel, Jong-Hegelianisme en Frans socialisme, legde de nadruk op politiek, bewustzijn en klassenstrijd. Engels, geïmponeerd door de Engelse politieke economie, had het meer over de economische consequenties van de technologische groei en de Industriële Revolutie. Marx' uitwerking bevatte de dialectische overgangen, afgeleid van Hegel: Engels had een beeld van de ontwikkeling dat bepaald werd door de technologie. Hij wortelde meer in de Verlichting.

De verschillen worden ook duidelijk in hun ideeën over de historische ontwikkeling en het wezen van het communisme. Waar Marx een multilineaire ontwikkeling vanuit de communale boeren-samenleving ging zien, zag Engels, vooral in zijn *Oorsprong*, slechts een unilineair pad van ontwikkeling. Maar dit uiteenlopen van hun gezichtspunten is het meest treffend in hun schildering van de communistische samenleving. Engels' beeld in de *Anti-Dühring* is simpel en optimistisch. Als de maatschappij de produktiemiddelen eenmaal heeft veroverd, dan:

'zal het opgaan van de mensen in een sociale organisatie die tot dan toe als opgelegd door natuur en historie tegenover hen stond, hun eigen, vrije daad worden. De objectieve externe krachten, die tot dan toe de geschiedenis hebben beheerst, zullen dan onder controle van de mensen zelf komen. Pas daarna zullen de mensen, in hun volle

bewustzijn, hun eigen geschiedenis maken. Pas daarna zullen de door hen in beweging gezette maatschappelijke oorzaken in toemende, overheersende mate de effecten hebben, die de mensen zelf willen. Het is de sprong van de mensheid van het rijk van de noodzaak naar het rijk van de vrijheid.'

Marx daarentegen schreef in een welbekende passage van *Het kapitaal*, dat in de wereld van produktieve arbeid:

'de vrijheid er alleen in kan bestaan dat de vermaatschappelijkte mens, de geassocieerde producenten, hun stofwisseling met de natuur op rationele wijze regelen en onder hun gemeenschappelijke controle brengen, in plaats van eraan onderworpen te zijn als aan een linde macht; dat zij die stofwisseling realiseren met een minimum aan krachtsverbruik, en onder de meest adequate en hun menselijke aard meest waardige omstandigheden. Maar het blijft toch nog steeds een rijk van de noodzaak. Daarna begint die ontwikkeling van de menselijke kracht die een doel in zichzelf is. Dit is het werkelijke rijk van de vrijheid, dat echter alleen kan opbloeien met dit rijk van de noodzaak als basis.'

Het contrast tussen deze twee passages is opmerkelijk. Marx is minder optimistisch en meer dialectisch gericht dan Engels: noodzaak kan niet worden uitgeschakeld, maar moet worden gebruikt als een onuitroeibare basis.

Dit verschil in houding tegenover de uiteindelijke vorm van de menselijke geschiedenis loopt parallel aan de divergentie van Marx en Engels over haar begin. Engels' geloof in Morgans ideeën over de evolutie van de seksuele relaties (het minst houdbare deel van zijn werk), bracht hem ertoe een darwinistisch schema aan te nemen en de dynamiek van de primitieve maatschappij anders te interpreteren dan die van de latere geschiedenis. Marx besteedde veel minder aandacht aan dit gebied en concentreerde zijn interesse op het clansysteem. Het was binnen dit economisch-politieke kader dat hij de sociale positie van de vrouw beschouwde. Engels daarentegen meende dat de verschillende vormen van promiscuïteit overheersend waren. In het algemeen neigde Engels ertoe om de huidige samenleving af te zetten tegen zowel het primitieve communisme, als het toekomstige communisme, en hij zag, tot op zekere hoogte, een geïdealiseerd communisme in het verleden als een model voor het komende communisme. Hierin volgde hij Rousseau. Marx trok zulke parallellen niet en begreep het primitieve communisme in

termen van de eigentijdse maatschappij, zelf ook gezien als een dialectisch proces, dat het toekomstige communisme voortbrengt. Hierin volgde hij Hegel.

Engels' bijdrage aan de erfenis van Marx vond zijn hoogtepunt in de beslissende rol die hij speelde bij de tendens tot het omvormen van Marx' gezichtspunten tot een 'Weltanschauung', een filosofisch systeem, een interpretatie van de wereld. Zowel de enorme groei van de marxistische Sociaal Democratische Partij, als het toenemende prestige van de natuurwetenschap, waarin de sleutel van de menselijke vooruitgang gelegen was, hielpen dit proces te vergemakkelijken. De groei van het aantal aanhangers vereiste een systematische doctrine die gemakkelijk begrijpbaar was, en het prestige van de wetenschappelijke benadering, betekende dat het ook in dit soort termen uitgedrukt moest worden, want het gemiddelde SPD-lid was al sterk beïnvloed door vulgair materialistische visies op de wereld. Engels' kwaliteiten als een snel en helder schrijver, een 'vulgariseerder' in de beste betekenis van het woord, maakten hem wonderwel geschikt voor de rol van doctrinair mentor van de opkomende marxistische beweging. Reeds in zijn toespraak aan het graf van Marx had hij verklaard: 'Zoals Darwin de ontwikkelingswet van de organische natuur heeft ontdekt, zo ontdekte Marx de ontwikkelingswet van de menselijke geschiedenis.'

Zo begon de geleidelijke verwerking van Marx' ideeën tot een wetenschappelijke wereldbeschouwing. Natuurlijk noemde Marx zelf zijn werk wetenschappelijk, net als Hegel, maar in zijn werk had de term veel minder de betekenis van natuurwetenschappelijke methodologie. Het was vooral door Engels en zijn opvolgers, dat het begrip 'wetenschappelijk socialisme' werd afgeperkt en vervolgens verzwakt. Het is opmerkelijk in dit verband, dat het concept 'materie', waarvan Engels in de *Anti-Dühring* en *De dialectiek van de natuur* zo'n constant gebruik maakte, geheel vreemd was aan Marx' werk. De wetten van de dialectiek werkten volgens Engels in een natuur die objectief bestond en onafhankelijk was van de menselijke geest. Zo vielen de wereld van de natuur en de wereld van de geschiedenis uiteen in twee gescheiden studiegebieden, terwijl voor Marx een van de centrale aspecten van de dialectiek nu net precies bestond in de interactie van de mens met zijn omgeving. Voor Marx was iedere poging om een soort objectieve basis te construeren voor een studie van het historische proces, buiten dat proces zelf om,

gedoemd te mislukken. Al het denken was immers sociaal en de betekenis ervan zou alleen maar begrijpelijk kunnen worden door de studie van de maatschappij.

Een specifieke illustratie van dit verschil is de houding van Marx en Engels tegenover Feuerbach. Waar Marx Feuerbach had bekritiseerd, omdat hij het materialisme niet op een historische manier had begrepen, en daarom niet had gezien dat de menselijke geschiedenis bepaald werd door materiële behoefte, daar viel Engels Feuerbach aan, omdat hij niet begrepen had, dat 'het universum een proces van materie was, dat een ononderbroken ontwikkeling doormaakte.' En dus een idealist was. De gretigheid, waarmee Engels zichzelf wijdde aan een betrekkelijk lange studie van Feuerbach, net zoals zijn eigen discipel Plechanov, is ook symptomatisch voor zijn belangstelling voor het materialisme als een filosofische interpretatie van de wereld.

Al kan Engels natuurlijk niet de hele verantwoordelijkheid gegeven worden voor de ontwikkeling van de marxistische doctrine, latere marxisten deden vaak een beroep op zijn autoriteit, speciaal op het gebied van de filosofie. Het marxisme werd meer en meer gelijkgesteld met 'dialectisch materialisme', een term die niet alleen bij Marx maar ook bij Engels totaal afwezig was. (Ze werd voor het eerst gebruikt door Dietzgen in de jaren '70 en ze werd populair gemaakt door Lenins leraar Plechanov, die zich sterk op Engels baseerde.) Bij specifieke filosofische vraagstukken werden de leidende theoretici van de tweede Internationale, met Kautsky aan het hoofd, sterk beïnvloed door Engels. Velen waren tot het marxisme gekomen door de *Anti-Dühring* te lezen. Ook Lenins boek *Materialisme en empirio-criticisme* zette daartoe aan in Rusland. Dit werk – in tegenstelling tot zijn daaropvolgende *Filosofische aantekeningen* – was van meer waarde vanwege haar politieke doel, te verhinderen dat de bolsjewisten aangevallen werden vanwege filosofische ketterij, dan op grond van haar filosofische waarde, die erg gering is. Lenin verliet zich vrijwel uitsluitend op citaten van Engels. Marx was duidelijk afwezig. Primitief materialisme is de meest conservatieve van alle doctrines, en het is niet verrassend dat, met de versterking van het stalinistische regime, de ge vulgariseerde ideeën van Engels de voornaamste inhoud van de Sovjet-leerboeken zou worden, een situatie die tot op de dag van vandaag nog niet veel veranderd is.

De reactie was onvermijdelijk. Een van de eerste, en meest invloedrijke contribuanten was Georg Lukács, die in zijn *Geschiedenis en klassebewustzijn* (1921) een sterk hegeliaanse benadering van Marx voorstelde, die scherp contrasteerde met Engels' versie. En hij werd bijna tegelijkertijd gevolgd door Karl Korsch met diens *Marxisme en Filosofie*. Meer nog heeft de publikatie van Marx' vroege, meer humanistische geschriften in het begin van de dertiger jaren, meegewerkt aan het plaatsen van een ander accent op het Westerse marxisme. Dit was een reactie tegen Engels' filosofische formuleringen, die nogal eens bijna uitsluitend geassocieerd werden met stalinistisch dogmatisme. Inderdaad scheen voor de meeste marxistische activisten de vraag van het bestaan van een dialectiek in de natuur (tegenover een dialectiek in de maatschappij) een quasi-metafysisch probleem, dat ver stond van de politieke en sociale urgenties. En deze reactie werd slechts gedeeltelijk verzacht door de meer recente belangstelling voor de structuralistische versies van het marxisme en door vragen betreffende Marx' methodenleer. Toch zouden deze overwegingen geenszins onze waardering voor Engels' reusachtige bijdragen aan de socialistische beweging moeten verminderen. Marx schreef over zijn vriend, dat hij 'een ware encyclopedie' was, 'die klaarstond om op ieder uur van de dag of de nacht te werken, snel kon schrijven en zo energiek was als de duivel.' Het is inderdaad de universaliteit van Engels' bijdrage die het meest opvalt. Hoewel hij niet het geweldig geniale van Marx bezat, zoals hij zelf als eerste toegaf, buitte Engels zijn immense talenten uit in de meest verschillende richtingen. Hij was een eerste-klas linguïst, een opmerkelijk krijgskundige, op zijn minst de gelijke van Marx als historicus, een pionier in de antropologie en de erkende mentor van een tiental jonge marxistische partijen. Engels baseerde zich misschien meer dan Marx op de intellectuele erfenis van de 18de-eeuwse Verlichting; het is inderdaad juist zijn universaliteit, die ons doet denken aan een 18de-eeuwse filosoof. Hij bezat ook dat onverwoestbare optimisme van de Verlichting, en wist zijn geloof tot het einde toe te bewaren in de ophanden zijnde ware, proletarische revolutie, een geloof dat met moeite overeind zou zijn gebleven in de veel problematischer 20ste eeuw.

Verdere literatuur

Engels is – in tegenstelling tot veel andere marxisten – gemakkelijk te lezen. Hij heeft een heldere stijl met heel weinig vaktermen. Dit is waarschijnlijk de reden dat er op hem minder commentaren zijn dan op bijna elke andere belangrijke socialistische denker. Des te meer reden om direct de oorspronkelijke werken ter hand te nemen.

Een Nederlandse uitgave van het verzameld werk van Marx en Engels is er niet. Die is er wel in het Duits, *Karl Marx, Friedrich Engels, Werke*, meestal MEW genoemd, in 39 delen uitgegeven door Dietz Verlag, Oost-Berlijn. Een Engelstalige uitgave is in voorbereiding en wordt uitgegeven door Lawrence and Wishart, Londen en International Publishers, New York. Bij elkaar zal deze serie zo'n vijftig delen omvatten. Tot nu toe, 1979, zijn er acht delen verschenen, die gaan tot en met 1849. Het zal nog wel een jaar of tien duren voor dit project klaar is.

Afzonderlijke werken in Nederlandse vertaling zijn:

Over het kapitaal; De rol van het geweld in de geschiedenis; De beginselen van het communisme; Ludwig Feuerbach en het einde van de klassieke Duitse filosofie; De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat; De Duitse boerenoorlog, uitgegeven door Pegasus, Amsterdam;

De toestand van de arbeidersklasse in Engeland; De heer Eugen Dührings omwenteling in de wetenschap, bij Uitgeverij Progress, Moskou; en

De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap, bij de Socialistische Uitgeverij Nijmegen (SUN).

Van *De dialectiek van de natuur* bestaat geen Nederlandse vertaling. De Duitse tekst vult samen met de *Anti-Dühring* deel 20 van de Marx-Engels-Werke. In het Engels is het boek verschenen als *Dialectics of Nature* bij Lawrence and Wishart, Londen en International Publishers, New York, voorzien van een goede inleiding

door Eleanor Leacock.

Gebundelde artikelen van Engels zijn te vinden in:

Kan Europa ontwapenen?; Over het boerenvraagstuk; Loon – vakbond – arbeiderspartij; Revolutie en contrarevolutie in Duitsland, verschenen bij Uitgeverij Pegasus, Amsterdam; en *Over het woningvraagstuk*, verschenen bij SUN, Nijmegen.

Chronologie

- 1820 Geboorte in Barmen
1835-37 Middelbare school in Elberfeld
1837-38 Werk op het bedrijf van zijn vader in Barmen
1838-41 Kantoorwerk in Bremen
1841-42 Militaire dienst in Berlijn
1842 November: eerste ontmoeting met Marx
1842-44 Werk in de firma van zijn vader in Manchester
1844 Begin van de samenwerking met Marx
Schets voor een kritiek op de politieke economie
1845 Verhuizing naar Brussel
De toestand van de arbeidersklasse in Engeland
1846 *De Duitse ideologie*
1847 Activiteiten voor de Bond der Communisten in Parijs en Londen
1848 Werk bij de 'Neue Rheinische Zeitung' in Keulen
1849 Ineenstorting van de revolutie, militaire campagne in Zuid-Duitsland, oversteek naar Londen
1850 Verhuizing naar Manchester om bij Ermen & Engels te werken
1851 Begint te schrijven voor de 'New York Daily Tribune'
1860 Overlijden van zijn vader
1863 Dood van Mary Burns
1869 Weg bij Ermen & Engels
1870 Terug naar Londen
1870-72 Werk voor de Eerste Internationale
1873 Overlijden van zijn moeder
1873-78 Werk aan de *Dialectiek van de natuur*
1877-78 *Anti-Dühring*
1878 Dood van Lizzie Burns
1883 Overlijden van Marx
1884 *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*
1885 Deel II van *Het kapitaal*
1893 Voorzitter van het Congres van Zürich van de Tweede Internationale
1894 Deel III van *Het kapitaal*
1895 Voorwoord bij Marx' *Klassenstrijd in Frankrijk*
Overlijden van Engels

Wilt u mij op de hoogte houden van de nieuwe Van Gemep-boeken?
Ik ben vooral geïnteresseerd in:

- politieke en actuele uitgaven
- belletrie
- uitgaven over kunst

Naam

Adres

Postcode Woonplaats

Datum

(graag in blokletters)

De bijdrage van Friedrich Engels aan het marxisme wordt vaak onderschat. McLellans verhaal van zijn leven en werk maakt duidelijk dat Engels niet 'slechts' Marx' alter ego was, maar een belangrijk denker ook los van zijn relatie met Marx. Dit geldt speciaal ten aanzien van zijn werkzaamheid op de terreinen van de geschiedenis en de antropologie. McLellan besteedt ook aandacht aan Engels' leidende en begeleidende rol in de opkomst van de marxistische beweging, en aan zijn uitwerking van de marxistische filosofie.